

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı

**GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ DİVANI'NDA
ÜLKE VE ŞEHİRLER**

Sevgi YERKEL

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ DİVANI'NDA ÜLKE VE ŞEHİRLER

Sevgi YERKEL

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

TEŞEKKÜR

Tezin başından sonuna kadar her türlü destek ve yardımlarıyla yanımda olan, bilgi ve birikimleriyle yol gösteren kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Fazile EREN KAYA'ya sonsuz teşekkür ederim. Edebiyatı özellikle klasik Türk edebiyatını bu kadar çok sevmemin nedeni okul hayatım boyunca kendilerinden eğitim aldığım hocalarımdır. İlgisi ve destekleriyle her daim yanımda olan değerli hocalarım Prof. Dr. Osman HORATA, Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR OĞUZ ve Prof. Dr. Özge ÖZTEKİN'e teşekkür ederim. Ayrıca hayattaki en büyük destekçim, en değerli varlığım AİLEME ve yardım ve desteklerinden dolayı arkadaşlarıma da teşekkür etmeyi borç bilirim.

ÖZET

YERKEL, Sevgi. *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı'nda Ülke ve Şehirler*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2023.

Edebiyat; malzemesi dil olan bir güzel sanat etkinliğidir ve psikoloji, sosyoloji, tarih, felsefe, coğrafya gibi pek çok bilim dalıyla ilişkilidir. Edebiyatın ilişkili olduğu bu dalların en başta geleni ise coğrafya ve tarihtir. Çünkü içinde bulunulan coğrafya ve yaşanan dönem insan yaşamını şekillendiren, etkileyen en önemli faktörlerdir.

Edebi metinler; eseri meydana getiren şair ya da yazar hakkında bilgi verirken aynı zamanda yazıldığı döneme ve topluma ışık tutan bir ayna işlevi görür. Edebi eser, onu meydana getiren yazar ve toplumdan bağımsız değildir. Bu bağlamda yaşanan yer/ coğrafya ve yaşanan çağ/ dönem şairin/ yazarın hayatında önemli bir faktör olarak göze çarpar. Dış dünyayı, kurmaca anlatımla bir araya getiren şair/ yazarlar coğrafyaya ve ona dair unsurlara eserlerinde yer verirler. Edebiyatımızda XVI. yüzyılın önde gelen şairlerinden olan ve aynı zamanda tarihçi ve seyyah kimliğiyle de tanınan Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvân'ında edebiyat- tarih- coğrafya ilişkisinin en güzel yansımaları görülür.

Bu çalışmanın konusunu Gelibolulu Mustafa Âlî'nin bizzat gittiği ülke ve şehirler oluşturmaktadır. Ortaya konulan çalışma klasik Türk şiirinde ülke ve şehirlerin sadece bir şair değil, aynı zamanda bir seyyah ve tarihçinin kaleminden bakışımı yansıttığı için önemli olup klasik Türk edebiyatının zenginliğini de göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler

Dîvân şiiri, Gelibolulu Mustafa Âlî, coğrafya, edebiyat, seyyah.

ABSTRACT

YERKEL, Sevgi. *Countries and Cities In The Gelibolulu Mustafa Ali of Divan*, Master Thesis, Ankara, 2023.

Literature; It is a fine art activity whose material is language and is related to many branches of science such as psychology, sociology, history, philosophy and geography. The most important of these branches with which literature is related are geography and history. Because the geography and the period in which we live are the most important factors that shape and affect human life.

Literary texts; While giving information about the poet or writer who created the work, it also functions as a mirror that sheds light on the period and society in which it was written. A literary work is not independent of the author and society that created it. In this context, the place/geography and the era/period in which one lives stand out as an important factor in the poet's/author's life. Poets/writers, who bring the outside world together with fictional expression, include geography and its elements in their works. XVI in our literature. The most beautiful reflections of the literature-history-geography relationship can be seen in the Divan of Mustafa Âlî from Gallipoli, who is one of the leading poets of the 20th century and is also known for his historian and traveler identity.

The subject of this study is the countries and cities that Mustafa Âlî from Gallipoli personally went to. The presented study is important because it reflects the perspective of countries and cities in classical Turkish poetry, not only from the pen of a poet, but also from the pen of a traveler and historian, and also aims to show the richness of classical Turkish literature.

Keywords

Divan poetry, Gelibolulu Mustafa Âlî, geography, literature, traveler.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	i
ETİK BEYAN	ii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xii
ÖN SÖZ	xiii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: ÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	5
1.1. HAYATI	5
1.2. ESERLERİ	7
1.2.1. Tarihî Eserleri	7
1.2.1.1. Künhü'l- ahbâr.....	8
1.2.1.2. Menâkıb-ı Hünerverân.....	8
1.2.1.3. Hâlâtü'l-Kâhire mine'l-Adâti'z-Zâhire	8
1.2.1.4. Fusûlü'l-Hallü ve'l-Akd ve Usûlü'l-Harcü ve'n-Nakd	9
1.2.1.5. Nusretnâme	9
1.2.1.6. Fursatnâme	9
1.2.1.7. Nâdirü'l- Mehârib.....	9
1.2.1.8. Heft- Meclis.....	10
1.2.1.9. Zübdetü't- Tevârih.....	10
1.2.1.10. Câmiü'l- Buhûr der Mecâlis-i Sûr	10
1.2.1.11. Mirkatü'l- Cihâd	10

1.2.1.12. Mir'âtü'l-Avâlim	10
1.2.1.13. Müşkât	11
1.2.2. Edebî Eserleri	11
1.2.2.1. Türkçe Divân	11
1.2.2.2. Farsça Divân	12
1.2.2.3. Mihr ü Mâh	12
1.2.2.4. Mihr ü Vefâ	12
1.2.2.5. Tuhfetü'l Uşşâk	12
1.2.2.6. Sade-i Sad-Güher	12
1.2.2.7. Riyâzü's-Sâlikîn	13
1.2.2.8. Subhatü'l- Abdâl	13
1.2.2.9. Gül-i Sad-Berg.....	13
1.2.2.10. Bedîu'r- Rukûm.....	13
1.2.2.11. Mecmau'l- Bahreyn.....	14
1.2.2.12. Şehrengiz	14
1.2.2.13. Kırk Hadis Tercümesi.....	14
1.2.2.14. III. Murat'a Risale	14
1.2.2.15. Ravza-i 'İrfân (Riyâzü'l-'İrfân).....	14
1.2.2.16. Ravzatü'l-Letâif.....	14
1.2.3. Sosyal Hayatla İlgili Eserleri	15
1.2.3.1. Nushatü's-Selâtîn	15
1.2.3.2. Mevâidü'n-Nefâis fî Kavâidi'l- Mecâlis	15
1.2.3.3. Mehâsinü'l Adâb	15
1.2.3.4. Hülâsatü'l Ahvâl der Letâfet-i Mevâz-i Sahîh-i Hâl	15
1.2.3.5. Tuhfetü's- Sulehâ	15
1.2.3.6. Hakâyıku'l- Ekâlim	16
1.2.3.7. Meâyibü'l-Erâzil.....	16

1.2.3.8. Sad Kıssa ve Sad Hisse.....	16
1.2.4. Diğer Konulardaki Eserleri.....	16
1.2.4.1. Nevâdirü'l-Hikem.....	16
1.2.4.2. Vakıfnâme	16
1.2.4.3. Menşeu'l- İnşâ	17
1.2.4.4. Münşeât	17
1.2.4.5. Enîsü'l-Kulûb	17
1.2.4.6. Râhatü'n-Nufûs	17
1.2.4.7. Hilyetü'r-Ricâl.....	17
1.2.4.8. Câmi'ü'l-Kemâlât.....	18
1.2.4.9. Kavâ'idü'l-Mecâlis.....	18
1.2.4.10. Ferâidü'l-Vilâde.....	18
1.2.4.11. Risâle-i Zırgâmiyye	18
1.2.4.12. Dürer-i Mensûre	18
2. BÖLÜM: ÂLÎ DİVANINDA ÜLKE VE ŞEHİRLER	19
2.1. OSMANLI ÜLKESİ.....	19
2.1.1. Âlî'de Osmanlı Ülkesi.....	19
2.2. GELİBOLU	21
2.2.1. Âlî'de Gelibolu.....	22
2.3. YEMEN	23
2.3.1. Âli'de Yemen	24
2.4. MISIR.....	28
2.4.1. Âlî'de Mısır	29
2.4.1.1. Diplomatik Eleştiriler	35
2.4.1.2. “Ülke” Anlamında Mısır	38
2.5. KAHİRE.....	40
2.5.1. Âlî'de Kahire.....	40

2.6. MANİSA	41
2.6.1. Âli'de Manisa.....	42
2.7. BOSNA	43
2.7.1. Âli'de Bosna.....	43
2.8. RÛM	45
2.8.1. Âli'de Rûm.....	46
2.9. AZERBAYCAN VE GÜRCİSTAN	53
2.9.1. Âli'de Azerbaycan ve Gürcistan	53
2.10.ŞİRVAN	54
2.10.1.Âli'de Şirvan	55
2.11.HALEP / HALEBÜ'Ş-ŞEHBÂ	60
2.11.1.Âli'de Halep / Halebü'ş- Şehbâ.....	61
2.12.ŞAM / DIMİŞK / BEHİŞT / CENNET-MEŞÂM / ŞAM-I ŞERİF	64
2.12.1.Âli'de Şam / Dımışk / Behişt / Cennet-meşâm / Şam-ı Şerîf.....	65
2.13.‘ACEM / İRAN	69
2.13.1.Âli'de ‘Acem / İran	70
2.14.VAN	74
2.14.1.Âli'de Van	75
2.15.İSTANBUL / DERSAADET / İSLÂMBOL / KONSTANTİN / KONSTANTİNİYYE / SİTANBUL / STAMBOL / STANBUL	76
2.15.1.Âli'de İstanbul/ / Dersaadet / İslâmbol / Konstantin / Konstantiniyye / Sitanbul / Stambol / Stanbul	77
2.16.BAĞDAT / DÂRÜ'S-SELÂM / BURC-U EVLİYÂ	81
2.16.1.Âli'de Bağdat / Dârü's-Selâm / Burc-ı Evliyâ	82
2.17.IRAK / IRAK-I ARAP	85
2.17.1.Âli'de Irak / Irak-ı Arap	86
2.18.KERBELÂ	88
2.18.1.Âli'de Kerbelâ	89

2.19.AMASYA	93
2.19.1.Âli'de Amasya.....	94
2.20.KAYSERİ	98
2.20.1.Âli'de Kayseri	98
2.21.CİDDE	100
2.21.1.Âli'de Cidde	100
2.22.MEKKE	101
2.22.1.Âli'de Mekke.....	102
SONUÇ	104
KAYNAKÇA	109
EK 1. ORİJİNALLİK RAPORU	113
EK 2. ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU	115

KISALTMALAR

G.	: Gazel
K.	: Kaside
Kt.	: Kit'a
L.	: Lugaz
M.	: Mesnevi
Mh.	: Muhammes
Mma.	: Muamma
Mr.	: Murabba
Msd.	: Müseddes
Msm.	: Müsemmen
Mt.	: Matla'
Rb.	: Rubai
Tev.	: Tevhid
Th.	: Tahmis
Trc.	: Tercî-i bend
Trh.	: Tarih
Trk.	: Terkîb-i bend

ÖN SÖZ

Edebiyat, toplumların duygu ve düşüncelerinin yansıdığı bir alan olduğu için insan ve toplum hayatındaki her değişim (savaş, göç vb.) edebiyatı da etkilemiştir. Edebiyat; insanlığın çeşitli açılardan gelişmesini belgelere dayanarak anlatan tarih bilimi ve konusu yer ile insanlar arasındaki ilişki olan coğrafya bilimiyle yakından ilişkilidir. Üçünün de ortak noktası “insan”dır.

İnsanın duygu ve düşüncelerini en rahat şekilde ifade ettiği alanların başında edebiyat gelir. Şair ve yazarlar edebî eserini oluştururken eserde hem kendi duygu ve düşüncelerini hem de içinde yaşadığı toplumun, coğrafyanın, dönemin özelliklerini yansıtır. Bu bağlamda şair olmasının yanı sıra tarihçi ve seyyah olması nedeniyle ülke ve şehirlere farklı kimliklerden bakışı yansıtması yönüyle Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Dîvânı bunun en güzel örneklerinden biridir. Mustafa Âlî, bizzat gezip gördüğü ülke ve şehirleri, bu ülke ve şehirlerde yaşadığı olayları, toplumun içinde bulunduğu siyasi, sosyal, ekonomik durumu, bürokrasiyi, kendisinin üstlendiği görevleri vb. pek çok durumu tarihi gerçekliğiyle gözler önüne sermiştir. İşte bu çalışmada Mustafa Âlî'nin tarihçi ve seyyah kimliğiyle bir araya gelen şairlik yeteneği incelenmiştir.

Çalışma; giriş, metnin incelendiği iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Tezde ilk olarak coğrafya ve tarih kavramlarıyla ilişkili olan ülke ve şehir terimlerine değinilmiştir. Çalışmanın bu giriş bölümü Türk ve İslam kültüründe ülke ve şehirlerin önemi, şehirleşmenin tarihi anlatılarak divan şiirinden Cumhuriyet şiirine ülke ve şehirlerin edebiyatımızda kullanımıyla sonlandırılmıştır. Asıl çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Âlî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Âlî Dîvânı'nda ülke ve şehirler, bu ülke ve şehirlerin Âlî'nin doğrudan/ hayatıyla olan ilişkisi incelenmiştir. Divan üzerinde yapılan ülke ve şehir incelemeleri; adı geçen ülke/ şehir ve bu ülke/şehrin dîvân şiirinde kullanımı, Âlî'nin dîvânında ülke/ şehir şeklinde iki alt başlıkla incelenerek dîvândan beyit örnekleriyle açıklanmıştır. Çalışmamızda ülke ve şehirlerin sıralamasında Âlî'nin hayatı temel alınmış, Âlî'nin yaşamına paralel bir sıralama yapılmıştır. Sonuç bölümünde ise çalışmanın amacı olan Mustafa Âlî'nin ülke ve şehir isimlerine şiirlerinde nasıl ve ne amaçla yer verdiği, divanda yer alan ülke ve şehirlerin Âlî'nin hayatıyla ilişkisi gibi sorulara yanıt verilmiştir.

Tezde ÷lke ve Şehirlerin kullanımı/ sanatçıyla, edebiyat ve tarihle ilişkisi oluŐturulurken daha önce eski T÷rk edebiyatı alanında yapılan çalıŐmalar/ tezler incelenerek bu çalıŐmalardan faydalanılmıŐtır. *Klasik T÷rk Şiirinde ÷lke ve Şehirlerin Meşhur zellikleri, Coğrafiyanın Baki Dıvān'ına Aksi: ÷lke ve Bölge Adları, Baki Dıvānı'nda Maddi K÷lt÷r, Şair Tezkirelerine Göre Osmanlı'nın Unvanlı Şehirleri* bu çalıŐmalardan bazılarıdır. ÷lke ve Şehirler hakkında verdiğimiz genel bilgilerin dışında asıl çalışma konumuz edebiyatçı, tarihçi ve seyyah olmak üzere toplam üç kimliğe sahip bir Şair olan Gelibolulu Mustafa Ālī'nin Dıvānı'nda ÷lke/ Şehir baŐlıĐıdır. Tezimizde Şairin divanı daha önce incelenmemiŐ bir açıdan incelenmiŐ ve edebiyat tarihi araŐtırmalarına katkıda bulunmak amaçlanmıŐtır.

GİRİŞ

Bireysel savunma içgüdüğü, insanlar arası ilişkinin ilk ve en alt düzeyini oluşturur. Tehlike durumunda kendini koruma ve bunun için de bir başkasıyla beraber hareket ederek ortak savunma ihtiyacı insanları bir araya getirerek insanlar arasındaki ilişkilerin en fazla yoğunluk kazandığı şehirleri oluşturmuştur. İnsan hayatını düzenlemek için oluşturulan ve insan hayatını çerçeveleyen en önemli yapı olan şehre biçim veren ise – inanç- din- tercihleriyle insan ve toplumlardır (Cansever, 2010, s.103).

Nüfusunun çoğunluğunun ticaret, sanayi ve yönetim gibi işlerle uğraştığı büyük yerleşim merkezleri için kullanılan Farsça şehir kelimesi için Arapçada “medîne, belde ve mısır” sözcükleri kullanılırken Türkçede XI. yüzyıldan itibaren halk dilinde şar biçiminde kullanılmasının yanı sıra Soğdca kökenli kent ile (kant) “kale ve saray” gibi anlamlara da gelen balık kelimeleri kullanılmıştır (Küçükaşçı, 2010, s.441).

Kaynaklarda ve lehçelerde ses değişikliği nedeniyle “el” şeklinde geçen il kelimesi; geçmişte “barış, dostluk, boylar birliği” manasına gelirken (Doefer’den akt. Şahin, 2020, s.635) daha sonra tarihi süreç içerisinde kelimenin anlamı genişlemiştir. Orhon ve Yenisey yazıtlarında da kullanılan il/ el kavramı, “bölge, yurt, ülke, memleket, devlet” gibi anlamlara gelerek idarî ve siyasî birlik içindeki halkın yaşadığı topraklar için kullanılmıştır (Şahin, 2020, s.635).

Kaynaklarda tarihte bilinen ilk şehirleşmenin Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya’da milattan önce 4400’lü yıllarda başladığı belirtilse de yeni arkeolojik araştırmalar milattan önce 6800 yıllarına kadar inen Anadolu’da Konya’nın 52 km. güneydoğusundaki Çatalhöyük’te bir şehir yerleşmesi olduğunu göstermiştir (Tuncel’den akt. Küçükaşçı, 2010, s.441).

Şehircilik alanındaki ilk düzenlemeler İslâmî döneme aittir. Bunun nedeni ise Arap yarımadasındaki Mekke’de doğan İslâm dininin medenî hayatı teşvik etmesidir. Bu dönemde ilk şehir düzenlemesi Resûl-i Ekrem tarafından Yesrib’de yapılmıştır. Fetihler sırasında ele geçirilen topraklar askeri amaçlı kullanım için önce ordugâh şeklinde inşa edilmiş, sonrasında ise yerleşim yeri hâline gelen şehirler olmuştur. Kûfe, Basra ve Fustat bu şehirlerin ilk örnekleridir. Kayrevân, Bağdat, Sâmerâ ise Emeviler döneminde tesis edilen başlıca şehirlerdir. Tüm bu şehirlerin ortak özelliği Medine’de olduğu gibi şehrin merkezini Ulucami’nin teşkil etmesidir. Yerleşik hayata geçmesinde en önemli etkenin İslâmiyet’i kabul etmeleri olan Türklerde, (Fadlân’dan akt. Küçükaşçı, 2010, s.443) ulucami etrafında toplanan ve külliye adı verilen sosyal nitelikli yapılar

- dârülimâre, cami, medrese, hastahane, imaret, çarşı, han, hamam, çeşme ve türbe - Endülüs'ten Türkistan'a kadar geniş bir coğrafyadaki İslâm şehirlerinin değişmez kimliğini yansıtır (Aktüre'den akt. Küçükaşçı, 2010, s.443) ulucami, hükümet sarayı (veya kale), pazar üçlüsü her şehrin odak noktasını oluşturmuştur (Küçükaşçı, 2010, s. 444).

Konargöçer bir Türkmen boyu olan Osmanlılar, kısa sürede uygarlığın en önemli göstergesi olan şehre ve şehirleşmeye önem vererek yerleşik hayata geçmişlerdir. Şehirlerin çekirdeğini cuma camii ile haftanın belirli günlerinde kurulan pazarların oluşturduğu Osmanlılarda şehir "*cuma kılınır ve pazar durur yer*" şeklinde tanımlanmış ve bir merkezin şehir olarak adlandırılmasında sadece nüfus, idari fonksiyon ve ekonomik özellik temel alınmıştır. Anadolu ve Balkanlar'da ise şehirlerin en önemli özelliği hemen hepsinde bir kalenin yer almasıdır. Osmanlı şehirleri; şehrin içtimaî ve ticarî faaliyetlerinin gerçekleştirildiği alanlar ve şehir halkının ibadethâneler etrafında şekillenen ikamet yerleri olan mahalleler şeklinde iki ana bölümden oluşmaktadır (Şahin, 2010, s.446-447).

Osmanlılarda bir diğer şehirleşme yolu ise "vakıf şehir" anlayışıdır. Osmanlılar, hükümdar, hükümdar oğulları, kızları, zevceleri ve devlet adamlarına ait olmak üzere vakıflar kurarak sonrasında vakfın ihtiyaç duyduğu dinî, sosyal ve ticarî hizmet binalarını inşa ederek şehirler kurmuşlar. Orhan Gazi'nin 1339-1340'ta Bursa'da kalenin doğu tarafında cami (Orhan Camii), imaret, medrese, hamam ve kervansaraydan oluşan bir külliye yaptırması, Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın sadrazam olduktan (1718) sonra önce buraya cami, medrese, çeşme, mektep, imaret, kütüphane, han, hamam, dükkân gibi tesisler yaptırarak Muşkara köyünü bu tesislere vakfetmesi, buraya göçebe grupların yerleşmesi sonucu köyün kasaba haline gelmesi ardından Muşkara köyünün "yeni kurulan şehir" anlamında Nevşehir adıyla anılmaya başlanması, Fâtih Sultan Mehmed döneminde başşehir İstanbul'da görülen yapılar, II. Bayezid ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın oğulları, kızları, zevceleri ve devlet adamları tarafından inşa edilen cami ve imaretler bunun en güzel örnekleridir(Şahin, 2010, s.447-448).

Osmanlılarda evler daha çok tek katlı olarak inşa edilmiş, XVII. yüzyılda Ankara gibi şehirlerde üst katı bulunan evlerin yapılmaya başlanması İstanbul merkezli ev yapımı şekli etkisini gösterirken mahallede sokakların genelde dar bazen de çıkmaz sokak olması ise Doğu'ya has bir özellik göstermektedir. Osmanlı şehirlerindeki mahallelerde genellikle dinî ve etnik gruplar bir arada yaşadığı için mahalleler, şehirlerin sadece fiziksel yapısını belirleyen bir birim değil aynı zamanda idarî ve sosyal bir alan konumundadır (Şahin, 2020, s.449). Anadolu ve Balkanlar'daki şehir ve şehirleşme anlayışı Tanzimat'ın ilânından sonra 1863 yılında şehir ve kasabaların imarı,

iskân ve asayiş durumu çeşitli konularda yeni bir sürece girilerek XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Anadolu ve Balkanlar'daki birçok şehir yönetim ve eğitim binaları ile birçok şehri sembolize eden saat kuleleri ve açılan meydanlarla yeniden şekillenmiştir. Bu anlayış Cumhuriyet dönemine de yansımış fakat Kırıkkale, Karabük, Tunceli ve Batman gibi Cumhuriyet döneminde kurulan bu şehirlerde Selçuklu ya da Osmanlı şehirlerinin kendilerine has birtakım özellikleri bulunmamaktadır (Tuncel'den akt. Şahin, 2010, s.449).

Sevgilinin merkez olduğu ve bütün âşıkların onun çevresinde döndüğü divan şiirinde, Osmanlı sınırları içerisinde eğitim göyerek yeteneklerini geliştiren divan şairi şehrin şairidir. Çünkü divan şairi, divan şiirinin tüm soyutluğuna rağmen doğal çevreden yola çıkarak bayramlar, ramazanlar, fetih ve cülus günleri, bağ bahçe tasvirleri, manzaraları ve sosyal hayatıyla İstanbul'u anlatırlar. Asaf Halet Çelebi ve Nedim; zevk ve eğlencelerle, saray ve köşk tasvirleri, mehtap, boğaz manzaralarıyla İstanbul'u anlatır (Çelebi'den akt. Narlı, 2009, s.300). Mehmet Kaplan, şehrin; mimarisi, eşyası, eğlencesi ve daha birçok özelliğiyle Divan edebiyatının konusunu oluşturduğunu ifade eder. Ülke ve şehirler divan şairleri tarafından şiire konu edilmiş özellikle İstanbul şehri edebiyatımızda kendine ayrıcalıklı bir yer edinmiştir. Nef'î, "Mahşer olmuş sahn-ı kâğıt-hâne dünya bundadır/ Cennete dönmüş güzellerle temaşa bundadır" diyerek siyaset ve kültürün merkezi olduğu gibi zevkin de merkezi olan İstanbul'u, Kağıthâne âlemlerini överken Nâbî Hayriye'sinde İstanbul'u tüm yetenekli insanların toplandığı medeniyet şehri diyerek övmektedir (Kaplan'dan akt. Narlı, 2009, s.301).

Zaman, mekân, tarih, coğrafya, kültürler, din/ler, mitoloji, tasavvuf, felsefi akımlar gibi çok parıltılı ve gizemli bir arka plana sahip olan divan şiirinin konuları çeşitlilik açısından tahmin edilemeyecek kadar zengin ve renklidir. Bu konular içerisinde insan ve toplum hayatını ilgilendiren her şeyin klasik şiirin meselesi olması; divan şiirinin mecazlar, lafız ve mana oyunu değil, gerçeğin bilgisinin mecazın gizemli örtüsü içinde saklanarak mecaz ve hakikat unsurlarının ölümsüz dansını bize sunmaktadır. Divan şiirinde "şehir, şar, kent veya "Mısır" ve "Medîne" gibi tarih içerisinde önemli kültürel özellikleriyle ön plan çıkan bazı şehirlerin özel isimleriyle anılan şehir; medeniyetin, bilgi ve iman toplumu özelliği kazanmanın göstergesidir (Nurdoğan, 2009, s.286-287).

Klasik edebiyatımızda şehir; Osmanlı toplumunda şehrin ifade ettiği anlam, tarihi süreç içerisinde kültür, sanat vb. açıdan öne çıkan önemli şehirler ve bunlar etrafında oluşan telmih ve çağrışımlar, "Şehir" şehrin genel anlamını veren kelimelerle üretilmiş metaforlar biçiminde üç farklı şekilde anılmaktadır. Klasik edebiyatımızın "divan, kaside, gazel, şiir, mana" gibi poetik kavramlarla

doğrudan veya dolaylı olarak şiirin konusunu oluşturan sayısız kavramın “şiir” metaforu ile - divan şehri, gazel şehri, aşk şehri, güzellik şehri, ölüm şehri- ifade edilmesi divan şiirimizin şehir ve şehir kültürüyle iç içe olduğunu göstermektedir (Nurdoğan, 2009, s.291).

Modern Batı edebiyatının etkisinde olan Yeni Türk Edebiyatı, modern şehir anlayışının etkisindedir. Bu etkilerin birincisi şairlerin isteseler de istemeseler de modern şehrin içinde olduklarının farkında olmaları yani “mahkûmluk” durumuyken ikincisi modern şehirlerin kurulmasıyla şairlerin kendisini sürekli yıkılan ve yenilenen bir şehir içerisinde bulmaları yani “isyan” durumudur. Modern şehrin en önde gelen ismi olan New York için New Yorklu şair James Merril, “Her zaman olduğu gibi her şey yıkılır New York’ta/ Henüz onlarla ilgilenmeye zaman bile bulamadan” (Berman’dan akt. Narlı, 2009, s.302) şeklinde şiiri bu durumun bir örneğidir.

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e/ Yahya Kemal ve Haşim’e kadar edebiyatımızda ülke ve şehirler, Divan şiirinde olduğu gibi kültür ve iktidar merkezi, mesire yerleri ve manzaralarla söz konusu olurken Hamit’ten itibaren Servet-i Fünûn’a kadar Batıdaki romantiklere benzer şekilde şehri kalabalık ve duygusuz görerek şehirden doğal yerlere kaçma isteği görülmüştür. Doğal mekan, şehirdeki mutsuzluklarını dinlendiren bir nağme olarak gören Hamit için şehir, geleneksel değerlerle modern değerlerin çatıştığı yerdir. Sis adlı şiirinde insan ve şehir ilişkisini değinen Fikret için İstanbul ve İstanbul’un denizi; şehrin yalan ve çirkinliklerinden ruhunu arındıran bir etkiye sahipken aynı zamanda bu şehir, tarihsel, kültürel, ekonomik birikimleriyle hayatı, adaleti yutan zorba bir varlıktır. Cumhuriyet dönemi şairinin ve şiirinin merkezi İstanbul’dur fakat modernleşme süreciyle beraber İstanbul’la beraber diğer şehirler de şiire girmiştir. Şehir, Faruk Nafiz Çamlıbel’in şiirlerinde mutsuz ve ihtiraslı aşkların mekanı iken Milli edebiyatın önde gelen isimlerinden Halide Nusret Zorlutuna, Arif Nihat Asya için milli mücadele ruhunun kahramanları, Nazım Hikmet için hem bilim ve teknolojiyle gelişmenin hem de kapitalizmin mekanıdır. Bedri Rahmi Eyüboğlu ve Cahit Külebi’de şehir ve kırsal çatışması görülürken Behçet Necatigil’de ise şehrin içinde yer alan kişinin evi bir cennet köşesi olmadığı gibi şehrin de kişiyi kendi evinde gibi hissettiremediği görülür (Narlı, 2009, s.304- 307).

1. BÖLÜM: ÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

Hicrî 2 Muharrem 948/ 24-25 Nisan 1541'de Pazartesiye Salı'ya bağlayan gece, Gelibolu'da dünyaya gelen Âlî'nin asıl adı Mustafa'dır (Şeker, 1997, s. 1). Mustafa Âlî'nin memleketi olan Gelibolu, Osmanlı'nın Rumeli'de fethettiği ilk kent olup Osmanlı devleti için stratejik ve kültürel açıdan önem arz ederken aynı zamanda bu şehir, sahip olduğu otuzu aşkın şairle İstanbul, Bursa, Edirne, Konya, Bağdat gibi önemli şehirlerden hemen sonra gelerek kültür tarihinde de kendisine önemli bir yer edinmektedir (Fleischer, 2021, s.40; İsen, 1988, s.1). Kaynaklarda çoğunlukla doğum yeri ve mahlasıyla Gelibolulu Mustafa Âlî şeklinde anılan Âlî'nin babasının adı Ahmet'tir fakat ticaretle uğraştığı için Hâce Ahmet olarak tanınmaktadır. Hâce Ahmet, Osmanlı yönetici sınıfıyla ilişkisi olan, Muslihiddin Mustafa¹ adlı şeyhin torunuyla evlenmiştir. Bugün adını bilmediğimiz bu kişi Gelibolulu Âlî'nin annesidir. Âlî'nin devşirme soyundan ve Boşnak asıllı bir aileden geldiği düşünülmektedir. Bu düşüncedeki en önemli etken ise kaynaklarda dedesinin isminin Abdullah ya da Abdülmevlâ şeklinde geçmesi, emri altında çalıştığı Lala Mustafa Paşa ve Ferhat Paşa'nın Boşnak asıllı olması, eserlerinde tüm ırkları kötülerken Hırvat soyunu övmesidir (İsen, 1988, s.1-2).

Âlî'nin kendi eseri olan *Sadef-i Sad-Güher*'den edinilen bilgiye göre şairin, Arapça ve Farsçada kendini çok geliştirmiş olan Mehmed ve çok zeki bir yaratılışı olan Bünyamin olmak üzere iki erkek kardeşi vardır (Şeker, 1997, s.2).

Altı yaşında ilköğrenime başlayan Âlî, on altı yaşına geldiğinde medreseye başlamış, Rüstem Paşa, Haseki ve Semâniye Medreselerinde öğrenim görmüştür. Bu öğrenim sürecinde Habîb-i Hamidi'den Arapça dil bilgisini anlattığı eseri *Kafiyeye*'yi, hemşehrisi Gelibolulu Sürûf'den tefsir ve fıkıh derslerini okuyan Âlî, çok iyi bir Arapça ve Farsça bilgisine sahip olarak medreseden mezun olmuştur (Şeker, 1988, s.4).

Mezun olduktan sonra ilk eseri *Mihr ü Mâh*'ı yazan Âlî, müderrislik veya kadılık isteğiyle eseri o sırada şehzade olan II. Selim'e sunmuş, fakat isteği reddedilerek şehzadeye divan kâtibi

---

¹ Şeyh Muslihiddin: Hem Nakşibendi tarikatı içinde hem de tarikatın 16.yüzyılda kendisine yandaş bulduğu Osmanlı yönetiminde güçlü bir konumu olan Şeyh Muslihiddin, Nakşibendi şeyhi Seyyid Ahmet Buhari'nin müridi ve halefidir (Fleischer, 2021, s.41).

olmuştur. Daha sonra uzun süre maiyetinde görev yaptığı Lala Mustafa Paşa'ya divan kâtibi olmuş, yaklaşık altı yıl bu görevde kalmıştır. Yemen'in fethiyle görevlendirilen Paşa, Âlî'yle birlikte Mısır'a gitmiş fakat Paşa'nın bu görevi istemediği merkeze haber edilince Paşa ve Âlî görevden alınmıştır. Âlî, bunun üzerine Yemen seferi için gittiği Mısır/ Kahire'den şehzade III. Murat'ın yanına Manisa'ya gelerek hazırladığı *Heft-Meclis* adlı eserini Şeyh Muslihiddin vasıtasıyla Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'ya sunmuştur. Bunun neticesinde Bosna Beylerbeyi Ferhat Paşa'ya divan kâtibi olmuş. Âlî'nin yaklaşık sekiz yıl süren bu görevi Rumeli'de çağdaşı olan şair Yahya Bey ve tezkire yazarı Âşık Çelebi gibi sanatçı arkadaşlarıyla görüşmeler yapması nedeniyle kültürel açıdan çok güzel geçerken sürekli savaşların olduğu sınır boylarında çok hareketli ve zor bir yaşam sürerek hem kılıç hem de kalemiyle hizmette bulunduğunu söylemiştir. Azerbaycan, Gürcistan ve Şirvan yöresine başkomutan olarak görevlendirilen Lala Mustafa Paşa, devrin önde gelen ismi Hoca Sadeddin Efendi'den Âlî'nin münşi olarak yanında görev almasını istemiştir. Paşa'nın bu isteği yerine getirilmiş, Âlî, Halep'e ulaştıktan kısa bir süre sonra Şam beylerbeyliğine atanan Lala Mustafa Paşa'yla birlikte oraya gitmiş, beş yıl onunla Şam'da kalarak Paşa'nın hem divan hem de sır kâtipliğini yapmış, Paşa ile İran seferine katılmış, Şirvan'ın fethinden sonra Halep tımar defterdarlığı görevine atanmış fakat Halep'e gitmeyerek Sinan Paşa'nın emri üzerine Trabzon'a gidip erzak işleriyle ilgilenmiş, sonrasında Halep'teki görevine gitmiştir. Halep'te yaklaşık beş-altı yıl tımar defterdarlığı yapan Âlî, bu sırada *Nushatü's-Selâtin* adlı eserini kaleme almıştır. Mustafa Âlî'nin hayallerini gerçekleştiremeyişinin hüznü bir romanı gibi olan bu eser, padişahlara öğütler içermektedir. Ayrıca bu süreçte görevli olarak Halep ve diyar-ı Arap askerleriyle birlikte Van sınır boyuna gitmiştir (Şeker, 1997, s.10). Şehzâde Mehmet'in sünnet düğününü anlattığı *Câmiu'l-buhûr der Mecâlis-i Sûr* ile *Nusretnâme* adlı eseri Halep'te kaleme aldığı diğer eserleridir. Bu eserlerini padişaha sunarak daha üst bir görev almak isteyen Âlî, Halep'ten İstanbul'a gelmiş fakat isteğine erişemediği gibi Halep'teki görevinden de alınmıştır. İki yıl aradan sonra 1585'in baharında Erzurum mal defterdarlığına atanan Âlî, bu görevde yalnızca altı ay kalmış, sonrasında Bağdat mal defterdarlığına atanmış fakat kısa bir süre sonra görevine son verilmiştir. İstanbul'a dönüş yolunda Kerbela'da İmam Hüseyin ve diğer Kerbela şehitlerini ziyaret ederek burada bir sebil yaptıran Âlî, tekrar İstanbul'a gelmiş, üç-dört yıl herhangi bir görev almamış, 1589'da Sivas defterdarlığına tayin edilmiş fakat buradaki hizmeti de çok kısa sürmüştür. Açıkta kalan ve tekrar İstanbul'a gelen Âlî, Temmuz 1592'de yeniçeri kâtipliğine getirilmiş, kısa süre sonra bu görevden azledilmiştir. Bunun üzerine doğduğu yer olan Gelibolu'ya giden Âlî, Ekim 1592'de burada Defteremini olmuş, bu görevden alındıktan sonra Ocak 1595'te ikinci defa yeniçeri kâtibi olmuştur. III. Mehmed 28 Ocak 1595'te İstanbul'da tahta çıkmıştır. Bu esnada yeniçeri kâtibi görevinde bulunan Âlî, devrin diğer şairleriyle birlikte padişahın tahta çıkışına kasideler yazarak sunmuştur. Padişah, Âlî'ye istediği takdirde iki yüz bin

akçayla emekli edilebileceğini söylerken Âlî, *Künhü'l-Ahbâr* adlı eserini yazdığını ve eseri için en uygun kaynakların Mısır'da olduğunu söyleyerek kendisine Mısır defterdarlığı görevinin verilmesini istemiştir. Padişah bu isteği reddetmemiş fakat sonrasında saray entrikaları yüzünden Âlî'nin bu isteği yerine getirilmeyip Eylül 1595'te kendisine Sivas defterdarlığı ve Amasya sancak beyliği görevi verilmiş. Bu görevde de fazla kalamayan Âlî, Kayseri sancak beyliğine atanmış, ilk gidişinde 28, ikinci gidişinde 42 gün olmak üzere Kayseri'de aynı yıl içerisinde iki defa sancak beyi olarak görev yapmıştır (İsen,1988, s.4-5). 1599 Temmuz-Ağustos'ta Cidde emirliği ve hac ziyaretiyle Kahire'ye gelen Âlî, Mısır'da yazmaya başladığı "*Hâlâtü'l-Kâhire*" ve "*Mevâ'idü'n-Nefâis*" adlı eserlerle Mısır valiliğini istemiştir. Cidde'de bir iki ay kalan Âlî, Mekke'ye gelmiş ve "*Mevâ'idü'n-Nefâis*" i burada tamamlamış. Kâbe'yi ziyaret ettiğini yazan Âlî'nin hacı olduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur. Emekliliğini istemek için yazdığı, Cidde'den gönderilen manzum mektuptan kendisinin hasta olduğu anlaşıldığı için Mustafa Âlî'nin hac mevsimini beklerken hastalanıp vefat ettiği düşünülmektedir. Yaklaşık altmış yaşında vefat ettiği söylenen Âlî'nin mezarının Cidde'de olduğu tahmin edilmekte ve Fazlullah adlı bir oğlu olduğu bilinmektedir(Şeker, 1997, s. 15-16).

1.2. ESERLERİ

Çok yönlü bir yazar olan Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr* adlı eseri, onun en önemli Osmanlı tarihçilerinden sayılmasını sağlamış, F.Babinger bu eser için " Osmanlı tarih araştırmaları için bir define" demiştir. Kendi eserlerinin sayısını *Künhü'l-ahbâr*'ın başında elli olarak belirten Âlî'nin eserlerinin bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Çeşitli alanlara ait eserleri olan Âlî'nin çalışmalarını;

- I. Tarihî eserler
- II. Edebî eserler
- III. Sosyal hayatla ilgili eserler
- IV. Diğer konulardaki eserler

olmak üzere dört ana başlıkla değerlendirebiliriz (İsen, 1988, s.11).

1.2.1. Tarihî Eserleri

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin on üç adet tarihî eseri bulunmaktadır.

1.2.1.1. Künhü'l- ahbâr

Türkçe bir genel tarih olan *Künhü'l- ahbâr*, Âlî'nin en önemli eseridir. Uzun bir mukaddime ile başlayan eserin birinci bölümünde dünyanın yaratışından, Hz. Âdem'e kadar geçen zamanda tüm varlıkların (hayvanlar, dağlar, denizler vb.) ortaya çıkışı konu olmuş, ikinci bölümde tüm peygamberler ve onların mucizeleri, Emevîler, Abbasiler, bilgin ve şeyhler, üçüncü bölümde Türk ırkı ve Türk hakanları, eserin en önemli bölümü olan dördüncü bölümde 300 yıllık Osmanlı tarihi, padişahlar, şehzadeler, devlet adamları, şairler hakkında bilgi verilmiştir. Bu kıymetli eser, yazarın "Rükn" adını verdiği dört bölümden oluşmaktadır (İsen, 1988, s.11-12).

Künhü'l- ahbâr'ın bir diğer önemli yanı eserde Yıldırım Bayezid ile II. Selim devirleri arasında yetmiş 291 şairin biyografisinin yer almasıdır. Âlî, bu şairlerin eserlerini görüp okumuş biri olarak onların edebî şahsiyetleri, hayat ve eserleri hakkında verdiği bilgilerin sağlam bir araştırmaya dayanması yönüyle Âşık Çelebi'ye, isabetli hükümler vermesi yönüyle Latîfi'ye benzeyerek edebiyatımızın bu iki güzide tezkirecisinin fevkâlede birleşimini oluşturmaktadır (Akün, 1989, s.420; İsen, 1988, s.12-13).

1.2.1.2. Menâkıb-ı Hünerverân

Konusunu hat tarihi, ünlü hattat ve nakkaşların oluşturduğu; bir önsöz, beş bölüm ve bir sonuçtan meydana gelen bu eserini Bağdat Hazine Defterdârlığı sırasında kaleme alan Âlî'nin kendisi de hattattır ve eserinde hat sanatıyla uğraşan meslektaşlarına da yer vermiştir (İsen, 1988, s.13).

1.2.1.3. Hâlâtü'l-Kâhire mine'l-Adâti'z-Zâhire

Bereketli topraklarıyla dünyanın gözdesi, eski medeniyetlerin beşiği olan Mısır'a iki kez giden Âlî'nin buradaki anı ve gözlemlerinin yer aldığı bu eser, ön söz, iki bölüm ve ek bölümden meydana gelmektedir. Yazar, ön sözde eserin yazılış nedenini açıklayıp İslam tarihi öncesi Mısır'ı anlatır ve eserini ithaf ettiği Gazanfer Ağa'yı överken eserin ilk bölümünde Mısır'ın güzelliklerine değinen Âlî, ikinci bölümde bunun tam zıttı olarak Mısır'ın çirkin yönlerini anlatır. Ek bölüme tezyil adını veren Mustafa Âlî, bu kısımda tüm anlattıklarını bir değerlendirmeye alır (İsen, 1988, s.13-14).

1.2.1.4. Fusûlü'l-Hallü ve'l-Akd ve Usûlü'l-Harcü ve'n-Nakd

Âlî, bu eserinde İslâm devletlerinin yükseliş ve batış sebeplerini anlatmıştır. Tezyil bölümünde ise Osmanlı devletini değerlendiren şairin bu eseri, yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır² (Ertaş, 2013, s.200).

1.2.1.5. Nusretnâme

Lala Mustafa Paşa'nın Gürcistan, Azerbeycan ve Şirvan'ın fethi için başkomutan olarak göreve getirilince Paşa'nın yanında divan kâtibi olarak sefere katılan Âlî, bizzat tanık olduğu savaşları anlatmıştır. Ayrıca eserinde galibiyet sonucu padişaha ve diğer devlet büyüklerine yazdığı fetihnâmeler bulunmaktadır (İsen, 1988, s.14).

1.2.1.6. Fursatnâme

Lala Mustafa Paşa'dan sonra başkomutanlığa getirilen Sinan Paşa'nın emriyle kaleme alınan bu eser, Nusretnâme'nin devamı olup onun tamamlayıcısıdır. Bir nüshası yakın zamanda Berlin'de bulunan bu eser, Rana von Mende tarafından Almanca tercümesiyle birlikte basılmıştır³ (Ertaş, 2013, s.198).

1.2.1.7. Nâdirü'l- Mehârib

1569 yılında kaleme alınan şiir ve düz yazı karışımı olan bu eser, Şehzâde II. Selim ile kardeşi Bayezid Çelebi arasında meydana gelen Konya savaşını anlatır.

---

² Mustafa Demir, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Fusûlü'l-Hall ü-'Akd ve Usûl-i Harc u Nakd adlı eseri: edisyon kritik ve tahlil (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, S.B.E.,İzmir 1992 ; Ebubekir Sıddık Yücel, Fusûlü'l-Hall ü-'Akd ve Usûl-i Harc u Nakd (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi S.B.E., Kayseri 1990.

³ Rana von Mende, Mustafa Âlî's Fursatnâme, Berlin 1989.

1.2.1.8. Heft- Meclis

Âlî'nin inşâdaki hünerini göstermek ve Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın dikkatini çekmek amacıyla kaleme aldığı bu eserinde Kanuni Sultan Süleyman'ın son seferi olan Zigetvar savaşı anlatılmaktadır (İsen, 1988, s.15).

1.2.1.9. Zübdetü't- Tevârih

Hz. Peygamber'in, Aşere-i mübeşşerenin, sahabelerin ve evliyanın menkıbelerinin anlatıldığı, bir mukaddime ile Âlî'nin "tabaka" adını verdiği dört kısımdan oluşan eser, el-Îcî'nin İşrâku't- Tevârih isimli eserinin tercümesi olup Bosna Sancakbeyi Ferhat Paşa'nın isteği üzerine kaleme alınmıştır (Ertaş, 2013, s. 198; İsen, 1988, s.15).

1.2.1.10. Câmiü'l- Buhûr der Mecâlis-i Sûr

Büyük kısmı manzum, bir kısmı da nesir olan bu eserinde Âlî, Sultan III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in 1 Haziran - 22 Temmuz 1582 arasında elli iki gün boyunca süren sünnet düğününü anlatmaktadır. Diğer şairlerin sadece bir kasideyle anlattığı bu düğünü Mustafa Âlî, sünnet düğünü süresince eşlik ettiği 237 ayrı gösteri, eğlence ve merasimi çeşit ve özelliklerine göre sekiz ayrı fasılda gruplandırarak Osmanlı tarihinde eşi benzeri görülmeyen bu düğünü 2772 beyitle anlatmıştır (Akün, 1989,s.419).

1.2.1.11. Mirkatü'l- Cihâd

İbn-i Âlâ'nın *Danişmendnâme* adlı eserinin bazı eklemelerle genişletilmiş şekli olan bu eser yarı destânî bir tarih olup konusunu Battal Gazi'nin torunu Melik Danişmend Ahmet'in savaşları oluşturmaktadır (İsen, 1988,s.16).

1.2.1.12. Mir'âtü'l-Avâlim

İki fasıldan oluşan bu eserde Âlî, dünyanın yaratılışı ve Hz. Âdem'den önce yaratılan varlıkları anlatır.

1.2.1.13. Müşkât

Mustafa Âli, şimdiye kadar yazması bulunamayan bu eserinden *Sadef-i Sad-Güher* adlı eserinde bahsetmiştir.

1.2.2. Edebî Eserleri

1.2.2.1. Türkçe Divân

Sadef-i Sad-Güher isimli eserinde ikisi Türkçe, biri Farsça olmak üzere toplam üç divanı olduğunu belirten Âli, *Kühü'l-ahbâr*'da ise dört divanı olduğunu söylemektedir (İsen, 1988, s.16).

I. Dîvân,

Adı bilinmeyen ilk divan 1567'de II. Selim'e sunulmuştur.

II. Dîvân, Vâridâtü'l-Enikâ:

Âli'nin üç Türkçe divanı arasında en hacimli ve nüshaları en yaygın olan bu divanı 1574'te III. Murat'a sunulan bu divan 1989 yılında Kudret Altun tarafından doktora tezi olarak çalışılarak 1999 yılında kitap olarak yayımlanmıştır⁴ (Akün, 1989, s.417; Ertaş, 2013, s.201).

III. Dîvân, Lâyihatü'l-Hakika:

Âli'nin 1580-1591 yılları arasında yazdıklarını topladığı bu divan, Mustafa Âli'nin Türkçe divanlarının üçüncüsüdür (Akün, 1989, s.417). Bu divan 1956 yılında Perihan Ünal tarafından tez konusu olarak çalışılmıştır⁵ (Ertaş, 2013, s.201).

⁴ Kudret Altun, Gelibolulu Mustafa Âli ve Dîvânı (Vâridâtü'l-Enikâ), Niğde 1999.

⁵ Perihan Ünal, Âli Dîvânı Transkripsiyon ve Edisyon Kritiği, Türkiyat Enstitüsü, T.480, İstanbul 1955-56.

1.2.2.2. Farsça Divân

Eserlerinde sık sık Farsça şiihlere rastlanan Âlî, bazı büyük İran şairlerine yaptığı nazireleri birleştiren eserler meydana getirmiştir. Mustafa Âlî'nin çeşitli eserlerinde bahsettiği bu Farsça divânın henüz yazması bulunamamıştır (Akün, 1989, s.417-418).

1.2.2.3. Mihr ü Mâh

Yaşamış olduğu bir aşk serüveni sonucu 1561'de kaleme aldığı bu eser, Mustafa Âlî'nin ilk eseridir. Âlî, eseri Şehzade Selim (II. Selim)'e sunmuş fakat Kınalızâde Hasan Çelebi'ye gönderdiği yazısında, 1164 beyitlik bu küçük hacimli eserinden verdiği örnekler sebebiyle bu mesnevinin sadece na't ve kasidelerden oluştuğu düşünülmüştür (Akün, 1989, s.418).

1.2.2.4. Mihr ü Vefâ

7000 beyitten oluşan bir aşk mesnevisi olan bu eser, Şehzade Selim'e sunulmuştur. Henüz yazması bulunamamıştır.

1.2.2.5. Tuhfetü'l Uşşâk

Makaleler halinde yazılmış olan bu eser, toplam yirmi makaleden oluşup İran şairi Hüsrev-i Dehlevî'nin Farsça Matlaü'l-Envâr adlı eserine naziredir. 3006 beyitten oluşan feilâtün/feilâtün/feilün kalıbıyla kaleme alınan bu eser ahlâki bir mesnevidir (İsen, 1988,s.17). Eserde dikkat çeken nokta; Mustafa Âlî'nin daha yirmi iki-yirmi üç yaşlarında iken akranları arasında lâyük olduğu yeri bulamadığından, değerinin bilinmediğinden yakınarak Şehzade Selim'den kendisine mahlası gibi yüksek bir yer istemesidir (Akün, 1989, s.418).

1.2.2.6. Sade-i Sad-Güher

Âlî, otuz beş yıl ayrı kaldığı memleketine dönüşü sırasında Hayâlî, Fevrî, Necâtî ve Zâtî gibi meşhur şairlerin divanlarında güzel denilebilecek gazel sayısının otuzdan kırktan öteye geçmediğini, gerçek mânada güzel şiirin 100'ü bulmadığını belirterek kendi şiir ve sanatının diğer şairlerden üstün olduğunu söylemiştir. Bunun için 100 şiirini bir araya getirdiği bu eseri 1593 yılında kaleme alarak memleketindeki dostlarına hediye olarak sunmak istemiştir. Âlî'nin kendi

edebî yaşamı hakkında da bilgiler içeren bu eserin 261 beyitten oluşan ön sözü önemlidir (Akün, 1989, s.418).

1.2.2.7. Riyâzü's-Sâlikîn

Küçük bir bölümü hariç manzum olan bu eser, dinî yaşayışın temel esasları, nefis terbiyesi gibi konulardan oluşan dinî, tasavvufî, ahlâkî bir mesnevidir. Her biri on fasla ayrılan bu eser üç ana bölümden oluşmaktadır, III. Murat'a sunulmuştur (İsen, 1988, s.17).

1.2.2.8. Subhatü'l- Abdâl

Üç mesnevi, bir terci-i bend, sekiz gazel ve iki kıta olmak üzere on dört manzumedan oluşan eser, Âlî'nin 1585-1591 yılları arasında yazdığı Kerbela şiirleriyle Muharrem mersiyelerinden oluşmaktadır. Âlî'nin 1585 'te defterdar olarak Bağdat'a gittiğinde Kerbela'yı ziyareti nedeniyle kaleme aldığı kırk yedi beyitlik mesnevi ile otuz beş beyitlik terci-i bend eserde yer alan en uzun iki mersiyedir (Akün, 1989, s.419).

1.2.2.9. Gül-i Sad-Berg

Âlî'nin yüz gazelinin matlalarından oluşmaktadır. Şairin eseri oluşturmasındaki amaç, *Sadef-i Sad-Güher* adlı eserindeki amaçla aynıdır.

1.2.2.10. Bedû'r- Rukûm

Mustafa Âlî'nin başta Hâfız-ı Şîrâzî olmak üzere İran edebiyatının büyük üstatları hakkındaki düşüncelerini belirttiği eser, Farsçadır. Bâkî, Nev'î, Rahmî ve Yahyâ Bey gibi Türk şairlerini anlatarak kendisinin sanatta üstün yerini ve değerini ifade eden Âlî, eserin sonunda İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in Arapça müstezâdına Veliyyüddinoğlu Ahmed Paşa ve Üsküplü İshak Çelebi ile kendisinin Arapça nazîrelerine yer vermiştir (Akün, 1989, s.419).

1.2.2.11. Mecmau'l- Bahreyn

Hâfiz'ın gazellerine yazdığı elli üç Farsça nazireyi Nef'î'nin isteği üzerine Farsça bir önsöz ekleyerek bir eser haline getiren Âlî'nin bu eseri Abdulkadir Karahan tarafından tanıtılmıştır (Akün, 1989, s.419).

1.2.2.12. Şehrengiz

Şair bu eserinde Gelibolu güzellerini anlatmaktadır.

1.2.2.13. Kırk Hadis Tercümesi

Hadisleri aruz kalıplarına uyacak şekilde manzum parçaların içinde söyleyen Âlî'nin “Çihil Hadis” diye söz ettiği iki farklı eseri vardır fakat şimdiye kadar sadece 1005 yılında yazdığı ilk eseri bilinip Vâlîde Sultan (Safiye Sultan) aracılığıyla III. Mehmed'e sunduğu diğer eseri göz ardı edilmiştir (Akün, 1989, s.419).

1.2.2.14. III. Murat'a Risale

Âlî, küçük hacimli Türkçe dört risalesinin her birinde III. Murat'ın bir gazelini şerh etmiştir.

1.2.2.15. Ravza-i 'İrfân (Riyâzü'l-'İrfân)

Mustafa Âlî, şimdiye kadar yazması bulunamayan bu eserinden *Sadef-i Sad-Güher* adlı eserinde bahsetmiştir.

1.2.2.16. Ravzatü'l-Letâif

Nüshası henüz bulunamayan bu eserden Kınalızâde'ye gönderdiği yazıda bahseden Âlî, eserin tasavvufa dair olup 3000 beyitten oluştuğunu bildirmiştir.

1.2.3. Sosyal Hayatla İlgili Eserleri

1.2.3.1. Nushatü's-Selâtin

Âlî'nin 1581 yılında Halep Tımar Defterdarlığı görevinde bulunduğu sırada kaleme aldığı, kendisinin *Nushatü's-Selâtin* olarak isimlendirdiği fakat *Nasihatu's-Selâtin* olarak meşhur olan bu eser, çağının siyasi ve sosyal durumunu gösteren padişahlara yol gösterici, nasihatler içeren ahlâk ve siyaset kitabıdır. İngilizce tercümesiyle birlikte yayınlanan eser, Kasım Ertaş tarafından yüksek lisans tezi olarak da çalışılmıştır(Ertaş, 2013, s.204-205).

1.2.3.2. Mevâidü'n-Nefâis fi Kavâidi'l- Mecâlis

Âlî'nin çağının, Osmanlı toplumunun bir aynası olan bu eserde, saray hayatı, devlet düzenindeki bozulmalar, değişik sosyal sınıflar, eğlence yerleri, Osmanlı yaşayışı, hayat tarzı, görgü kuralları anlatılmakta olup *Kavâidü'l-Mecâlis*'in genişletilmiş hâlidir. Eser, sadeleştirerek yayınlanmıştır(İsen,1988, s.18).

1.2.3.3. Mehâsinü'l Adâb

Arap yazar Câhiz'in *Minhâcü's-Sülûk ilâ Adâbı Sohbeti'l-Mülûk* isimli eserinin bazı bölümlerinin çıkarılması bazı eklemeler yapılması sonucu oluşan bu eser siyaset ve görgü kitabıdır. Âlî, bu eseri Kayseri sancak beyi görevindeyken yazarak Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya sunmuştur (İsen, 1988,s.18).

1.2.3.4. Hülâsatü'l Ahvâl der Letâfet-i Mevâz-i Sahîh-i Hâl

Âlî'nin padişah, vezir, kâtip, şeyhülislam, beylerbeyi, tüccar, defterdar gibi sosyal sınıfları iğneleyici bir dille anlattığı bu eseri on iki bendlik bir tercî-i bendden oluşur. Yazar burada toplum tenkitçisi olarak karşımıza çıkar (İsen, 1988, s.19).

1.2.3.5. Tuhfetü's- Sulehâ

İmam-ı Gazzâlî'nin, *Eyyühe'l-veled* adlı risalesinin bazı ilavelerle tercümesidir.

1.2.3.6. Hakâyıku'l- Ekâlim

Sınırları genişleyen Osmanlı devletinde III. Murat'ın görev vereceği memurların hangi özellikleri taşıması gerektiğini anlatan eserdir.

1.2.3.7. Meâyibü'l-Erâzil

Mustafa Âlî, *Sadef-i Sad-Güher*'de bu eserin ismini söylemiş fakat eser henüz bulunamamıştır.

1.2.3.8. Sad Kıssa ve Sad Hisse

Yapılan araştırmalar sonucu Mustafa Âlî'nin böyle bir eseri olmadığı bu eserin *Enîsü'l-Kulûb*'un sıfatı olduğu anlaşılmıştır⁶.

1.2.4. Diğer Konulardaki Eserleri

1.2.4.1. Nevâdirü'l-Hikem

Bir mukaddime ve yazarın “nadire” adını verdiği yedi bölümle bir sonuçtan oluşan eser, III. Murat'a sunulmuştur. Meşhur bilgin ve mutasavvıfların anlatıldığı eserde aklî ve ilmî meseleler konu edilmiştir (İsen,1988, s.19).

1.2.4.2. Vakıfnâme

Mustafa Âlî, Bağdat Mal Defterdarlığı görevinden azledildiğinde Kerbela'da İmam Hüseyin ve diğer Kerbela şehitlerini ziyaret ederek burada yaptırdığı sebilin idaresi hakkında yazdığı eserdir⁷ (Ertaş, 2013, s.205).

⁶ Hanna Sohrweide, „Das Enîs El- qulûb“, VIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, c.2,s.983- 999

⁷ Geniş Bilgi için bk, Mehmet Arslan, „Edebî Hüviyet Taşıyan Bir Vakfiye Örneği: Gelibolulu Âlî'nin Vakıfname'si“, Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı:20-21, Sivas, 1998, s.38.

1.2.4.3. Menşeu'l- İnşâ

Konuları bakımından beş ayrı bölüme ayrılmış yetmiş yedi parçadan ibaret olan bu eser, Âlî'nin bazı devlet ileri gelenleriyle kendisi için yazdığı mektuplardan oluşmaktadır. Eser, Mustafa Âlî'nin kendi hayatı hakkında ilk elden bilgiler vermesi yönüyle önemli olan mektupların en geride olanı Kınalızâde Ali Çelebi'ye Edirne kadısı iken (Eylül 1569) büyük İstanbul yangını anlatan mektuptur. Eser, İsmail Hakkı Aksoyak tarafından yayınlanmıştır⁸. (Akün, 1989, s. 420).

1.2.4.4. Münşeât

Türkçe ve Farsça mektuplardan oluşan bu eserde tarihî belge olan mektuplar bulunmaktadır.

1.2.4.5. Enîsü'l-Kulûb

Âlî'nin Şam'da yazmaya başladığı bu eser, yazarın sanatkârane nesir yolunda ilk denemesidir. Âlî'nin Kınalızâde Hasan Çelebi'ye gönderdiği yazıda geçen sad kıssa” ve “sad hisse” sözleri yanlış anlaşılabilir onun başka iki eserinin adı düşünülen bu eserin eksik bir nüshası Berlin Staatsbibliothek'te olup Hanna Sohrweide tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır⁹ (Akün, 1989, s.418; Ertaş, 2013, s.204).

1.2.4.6. Râhatü'n-Nufûs

Bahnâme niteliğinde olan bu eserde yazar, Arap kadınlarını överken Türk kadınlarını yermektedir ve Rûmiyye' dediği Osmanlı şehir kadınlarını övmektedir. İki cüzden oluşan bu eserde her cüz dört babdan ibaret olup eser, Tifaşî'nin *Rücu'üş-Şeyh ilâ Sıbah* adlı eserinin eklemeli tercümesidir (Ertaş, 2013, s. 204).

1.2.4.7. Hilîyetü'r-Ricâl

Hoca Muhammed Parsa'nın *Faslü'l Hutâb* isimli kitabından yararlanılarak yazılan tasavvuf ağırlıklı bir eserdir.

⁸ Menşeu'l İnşâ, haz. İ.Hakkı Aksoyak, Ankara 2007.

⁹ Hanna Sohrweide, „Das Enîs El- kulûb“, VIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, c.2, 1979 Ankara, s.983-999.

1.2.4.8. Câmi'ü'l-Kemâlât

On ikinci padişah olan III. Murad'ı övmek için yazılan bu eser on iki bölüme ayrılmış ve her bölümde padişahın bir fazileti, büyüklüğü, ebced hesaplarından ve rakam tesadüflerinden yola çıkarak anlatılmıştır (Ertaş, 2013, s. 205).

1.2.4.9. Kavâ'idü'l-Mecâlis

Bu eserde görgü kuralları ve âdâb-ı muâşeret anlatılmaktadır.

1.2.4.10. Ferâidü'l-Vilâde

III. Murat'ın oğullarından şehzade Osman'ın doğumunu ilm-i nücûmla ilişkili olarak anlatıldığı eserdir.

1.2.4.11. Risâle-i Zırgâmiyye

Âlî, bu eserinde III. Murat'ın harem kethüdâsı Canfedâ Hatun'un kardeşi Deli İbrahim Paşa'nın Rakka beylerbeyliği görevindeyken Arapların hayvanlarına zarar veren bir aslanı öldürmesini anlatarak İbrahim Paşa'yı övmektedir (Ertaş, 2013, s.206).

1.2.4.12. Dürer-i Mensûre

Mustafa Âlî'nin *Sadef-i Sad-Güher*'de bu eserinden bahsettiği, bir dua mecmuası olan bu eseri henüz bulunamamıştır.

2. BÖLÜM: ÂLÎ DİVANINDA ÜLKE VE ŞEHİRLER

2.1. OSMANLI ÜLKESİ

Kayı boyundan gelen beylik kurma yetkisine sahip olan Âl-i Osmân(Osmanlı ailesi) Oğuz Han nesline dayanır. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey, 1302'de Bizans ordusunu yenerek Bizans tekfurlarına karşı mücadele verdikten sonra bey olmuştur (Emecen, 2007, s.487). Yaklaşık 600 yıl üç kıtada hüküm sürerek imparatorluk haline gelen devlet 1922 yılında yıkılmıştır (Kufacı, 2019, s. 415).

2.1.1. Âlî'de Osmanlı Ülkesi

Gelibolulu Mustafa Âlî, seyyah, tarihçi ve edebiyatçı kimliğiyle üç kıtada hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu'nun bir üyesi, memuru ve bürokratıdır. Âlî de tüm şair ve yazarlar gibi içinde bulunduğu coğrafyayı şiirlerine yansıtmıştır. Aşağıdaki beyitlerde bu duruma tanık olmaktadır.

Âlî, “*Der-taleb-i Tekâ'üd Güfte Haqqâ ki Dürer-i Girân-Bahâ-yı Süfte*” başlıklı kasidesinin bu beytinde “Kalem ve kılıçla yol alma isteğine, Osmanlılara kırk iki yıl hizmet eyledim” diyerek artık emekliye ayrılmak istediğini söylemektedir.

Tiğ u kâlemle kaç' -ı menâzil recâsına
'Osmâniyâna kırk iki yıl hizmet eyledüm (K- 99/16)

Tiğini nazm-ı dürer-bâr ile vaşf eyleyeli
'Âliyâ âb-ı rûy-ı mülket-i 'Osmân oldum(G- 870/7)

Ey Âlî!, (onun) kılıcını inciler yağdıran şiirinle tarif ettiğinden beri (ben) Osmanlı ülkesinin yüzü suyu oldum.

Yitişdi cân gibi Sultân Mehemmed İbni Murâd
Cemâl-i devlet-i 'Osmâniyâna ân geldi(K- 46/ 11)

Murat'ın oğlu Sultan Mehmed can gibi yetişti. Osmaniyan devletinin yüzüne güzellik geldi.

Âlî, şehzadenin eski lalası Mustafa Paşa'nın azli üzerine yazdığı mektuplardan dolayı teftişe uğramış, bunun üzerine Saruhan (Manisa) sancak beyi Şehzade Murad'a (III. Murad) sığınmış, onun aracılığıyla affedilmiştir (Kütükoğlu, 1989, s.414) Sultan Murat'ın son yılları olan 1593-95 yıllarında Âli'nin gerçekleştirmek istediği iki amacı vardır. Birinci amacı, *Künhü'l-Ahbar*'ı tamamlamak olan Âli'nin ikinci amacı bir şekilde yeniden görevden atanmak olduğu için şiirlerinde dönemin padişahı Sultan Murat'ı överek kendisine yeni görevler vermesini istemektedir (Fleischer,2021, s.233-234). Âlî, bu nedenle aşağıdaki iki beyitte Sultan III. Murat'ı övmektedir.

Gelibolulu, bayram için yazdığı bu kasidesinde Sultan Murat'a “Ayrıca nice yıldır tarikat secde yerinde Osmanlı ailesine can ve gönülden övgüde bulunan oldum” demektedir.

Huşûşâ niçe yıllardur tarikat secdegâhında
Şenâ-kâr olmuşam cân u gönülden âl-i 'Oşmâna (K- 36/25)

1577 yılının başlarında III. Murat'ın tahta çıkmasını müteakiben sarayda yeni bir göreve atanma düşüncesiyle Bosna'dan ayrılarak İstanbul'a gelen Âlî, padişaha övgü dolu kasideler yazarak işsizliğinden söz edip kendisine iyi bir görev verilmesini istemiştir (Fleischer, 2021, s.119-120). Âlî, “*Kaşîde-i Bahâriyye ve Cülûs-ı Sultân Murâd*” adlı kasidesinin aşağıdaki beytinde hem bayramı hem de Sultan Murat'ın tahta çıkışını kutlayarak padişahı övmektedir.

Ser-efrâz-ı Gâzanfer-fer şeh-i Efrâsiyâb-efser
Şehensâh-ı Sikender-der güzîn-i âl-i 'Oşmânî (K- 39/20)

Gazanfer kuvvetli, önde gelen başkaldıranı, Efrâsiyâb taçlı padişahı, Osmanlı ailesinin seçkini, İskender'i yenen şahlar şahı.

Gelibolulu burada tecrit sanatına başvurarak kendisini soyutlamıştır. Kendisine seslenerek şairlik kudretini övmüş, kendisinin Osmanlı'nın ileri gelen şairlerinden olduğunu söylemiştir.

Çâh-ı Hârût'ı unıtdurdu devâtuñ 'Âliyâ
Şi'r ile teşhîr kılduñ âl-i 'Oşmân illerin(G- 1057/5)

Ey Âlî! Senin divitin Harut kuyusunu unutturdu. Sen şiirinle yüce Osmanlı şehirlerini büyüledin.

İdris peygamber zamanındaki büyü ve sihirle meşhur olan bu iki melek- Harut ve Marut- rivayete göre Allah'a insanların yeryüzünde günah içinde yüzdüğünü söyler, bunun üzerine Allah onlara “ Onlardaki nefis ve şehvet sizde olsaydı, siz de aynı şeyi yapardınız” deyince melekler itiraz eder. Sonrasında Allah bu iki meleği Babil'e indirerek gündüzleri insanların davalarına bakmalarını, geceleri ise İsm-i Âzam duasını okuyarak göğe çıkmalarını ister. Bir gün bir karı-koca bunlara müracaat eder, Zühre ismindeki İranlı kadın, kocasını şikâyet eder, iki melek de kadına gönlünü kaptırır. Kadın onlara şarap içmelerini, haksız yere kan dökmelerini ve puta tapmalarını şart koşar. İlk iki gün bu şartlara razı olmayan iki melek üçüncü gün razı olup şartların en hafifi olan şarap içmeyi kabul eder fakat şarabı içtikten sonra kadının kocasını öldürerek kan da dökerler, puta da taparlar. Ayrıca kadın bu sırada onlardan İsm-i Âzam duasını da öğrenir, göğe çıkar. İnsanlara ibret olması için Allah onu gökyüzünde parlak bir yıldıza çevirir. İşte Zühre-Çobanyıldızı budur. Bu olay üzerine Allah Harut ve Marut'tan dünya azabı veya ahiret azabından birini seçmelerini isteyerek onları cezalandıracağını bildirir. Dünya azabını seçen Harut ve Marut, Babil'de ateş dolu bir kuyuya baş aşağı asılır, büyü ve sihir yoluyla insanlarla konuşarak kendilerine danışanlara sihir, büyü öğretirler fakat bunun günah olduğunu söylerler (Pala, 1999, s.174-175). Âlî burada edebiyatımızda sihir ile ünlü olan Harut ve Marut'a değinerek kendisini, şairlik yeteneğini övmektedir.

*

600 yıl üç kıtada hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi, sosyal, kültürel hayat, çağının aynası olan şair ve ediplerimiz tarafından edebiyatımıza konu edilmiştir. Gelibolulu Âlî'nin şiirinde de bu durumu görmekteyiz. Âlî, içinde yaşadığı Osmanlı İmparatorluğu'nu, Osmanlı ailesini, Osmanlı padişahlarını şiirlerinde överek iyi dileklerde bulunmaktadır. Kalem ve kılıçla Osmanlılar'a 42 yıl hizmet ettiğini belirtmiş, sevgilinin gönül ülkesine Osmanlı gibi hükmettiğini, Sultan Mehmet'in tahta geçmesiyle Osmaniyan devletine güzellik geldiğini söylemiştir. Padişah III. Murat'ı Osmanlı ailesinin seçkini olarak överken şiirleriyle Osmanlı şehirlerini büyülediğini söyleyerek kendisini ve şairlik yeteneğini de övmektedir.

2.2. GELİBOLU

Tarih çağları boyunca çeşitli devletlerin egemenliğinde bulunan, eski bir yerleşme olan Gelibolu, Çanakkale iline bağlı bir ilçedir (Tuğlacı, 1985, s.133). Aynı adı taşıyan yarımada'nın kuzeydoğusunda Çanakkale Boğazı'nın kuzeyinde kurulan şehrin ve yarımada'nın eski adları; Gallipoli, Galipoli, Gallipolis'tir. “*gemi şehri, güzel şehir*” yahut “*Galyalılar'ın şehri*” anlamına

gelen bu isimlerin kökeni hakkında kesin bir bilgi yoktur (Tuğlacı, 1985, s.133; Emecen, 1996, s.1). XVI. yüzyılda bölgeye gelen Türkmen beylikleri tarafından Gelibolu adıyla anılmıştır. Gelibolu'nun adı ve kuruluşu hakkında bilgi veren Kemalpaşazâde, “poli”nin Rumca şehir, “Kali”nin ise Bolayır tekfurunun kızının isminden geldiği rivayetini aktararak şehrin asıl isminin “Kalipoli” olduğunu belirtir (Tevârîh-i Âl-i Osmân'dan akt. Emecen, 1996,s.1). Bu şehir, edebiyatımızda sadece Çanakkale'nin bir ilçesi olarak geçmektedir.

2.2.1. Âlî'de Gelibolu

Mustafa Âlî, Nisan/1541 yılında Osmanlı'nın Rumeli'de fethettiği ilk kent olan Gelibolu'da dünyaya gelmiş, çocukluk ve ilköğrenim yıllarını burada geçirmiştir. 1556 sonları 1557 başlarında on beş yaşındayken Osmanlı'nın eğitim, kültür ve siyaset merkezi olan İstanbul'a gitmiştir (Fleischer, 2021, s.52) Burada eğitimini tamamlayarak çeşitli şehirlere giden Âlî, yeniçeri kâtibiyken yazdığı bir gazelinde Sultan Murad'dan şair Bâkî ile kendisini huzura çağırarak karşılaştırmasını ve kendisinin defter eminliği görevine getirilmesini rica etmiş ve bu isteği yerine getirilmiştir. Bu esnada eski düşmanlarından kurtulamayan Âlî, 29 Ocak 1593'te Koca Sinan Paşa'nın üçüncü kez sadrazamlığa getirilmesinin ardından yaklaşık bir ay sonra yolsuzlukla suçlanmış ve görevden alınmıştır. Şüphesiz bu durumda Sinan Paşa'nın düşmanlığı rol oynamıştır. Görevden alınan Mustafa Âlî, 1593 ilkbaharında bu hayal kırıklığını hafifletmek ve dinlenmek için ilk gençlik yıllarını geçirdiği memleketi Gelibolu'ya gelmiş, burada *Sadef-i Sad-Güher* adlı eserini kaleme almıştır. Birkaç ay burada dinlenen Âlî daha sonra yeniden bir göreve atanmak ve *Künhü'l-Ahbar*'ı tamamlamak için İstanbul'a dönmüştür (Fleischer, 2021, s.228-233).

Mustafa Âlî, aşağıda yer alan beytinde “*Dünyanın ülkelerinde yüzü sulu ki yani Rum ilinde Gelibolu*” diyerek kendi memleketini övmektedir.

Ekâlîm -i cihânda yüzi şulu

Ki ya'nî Rûm İli'nde Gelibolu(Mes- 2/24)

“*Bu Kaşide Muhammediyye Şāhibi Yazıcı-zāde Merhūmuñ Vaşfindadur*” adlı kasidesinden alınan bu beyitte daha çok *Muhammediyye* adlı eseriyle tanınan Osmanlı mutasavvıf şairi Yazıcıoğlu Mehmet Efendi¹⁰’yi övmektedir.

Huld eyledi Gelibolu’yı yümn-i maqdemüñ
Şan halkı oldu bāğ-ı bihiştüñ muhalledi (K- 92/11)

Senin uğurlu gelişin Gelibolu’yu cennet eyledi. Sanki halkı ebedi cennetin bahçesi oldu.

*

Çanakkale’nin bir ilçesi olan Gelibolu, Âlî’nin divanında memleketi, doğduğu ve ilköğrenimi tamamladığı yer olarak ve Gelibolu’nun dinî-tasavvufi bir otorite olarak kabul ettiği Yazıcıoğlu Mehmet Efendi münasebetiyle geçmektedir.

2.3. YEMEN

Resmî adı el-Cumhûriyyetü’l-Yemeniyye olan Yemen ülkesi, kuzeyden Suudi Arabistan, doğudan Umman ile komşudur (Kurt, 2013, s.400). Mekke’yi dünyanın merkezi kabul eden İslâm coğrafyacılarına göre doğuya dönüldüğü zaman Kâbe’nin güneyinde (sağında-yemîn) kaldığından bu adı alan Yemen, Osmanlılara kadar Antik Grek ve Romalı coğrafyacılar tarafından Arabia Felix (mesut Arabistan) şeklinde adlandırılmıştır (Yâkût’tan akt. Tomar, 2013, s.401). Yemen isminin sağ yan veya güneyle ilişkili olduğu düşünülmesinin yanı sıra ismin Arapların efsanevi kahramanı Yemen b. Kahtân’dan geldiğini ileri sürenler de vardır (Tomar, 2013, s.401).

Edebiyatımızda Süheyl yıldızı ve akikle birlikte anılan Yemen, aynı zamanda kahvenin geldiği diyar olarak bilinmektedir. En değerli kırmızı akik taşları Yemen’den çıkarılmaktadır. Bunun nedeninin Süheyl yıldızının Yemen’den çok parlak görünmesi olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Yemen Hz. Peygamber zamanında yaşamış fakat onu görememiş olan Veysel Karenî’(Üveys bin Âmir el-Karnî’nin memleketidir. (Yeniterzi, 2010, s.330).

---

¹⁰ Gelibolu’ya 40 km uzaklıktaki Kadıköyü’nde yahut Evreşe’de doğduğu rivayet edilen Gelibolu ahalisi tarafından dinî-tasavvufi bir otorite olarak kabul edilen *Muhammediyye* adlı eseriyle tanınan Osmanlı mutasavvıf şairidir (Uzun, 2013, s.362).

2.3.1. Âli'de Yemen

401 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalan Yemen'de uzun süre yönetimde kargaşa yaşanmış, sonrasında ise 1567'de Zeydi Şii imam Şeyh Mutahhar eyalet merkezi Sana'yı işgal ederek Osmanlı'dan bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunun üzerine Sokullu Mehmet Paşa, Yemen'i yeniden fethetmek için hazırlanan sefere serdar olarak Lala Mustafa Paşa'yı atayarak sefer hazırlıklarının yapıldığı Kahire'ye gitmesini emretmiştir. Gelibolulu Âlî ise bu seferde Lala Mustafa Paşa'ya divan kâatibi olarak atanmıştır. Lala Mustafa Paşa'nın kendi akrabası olması ve Sultan Selim'le yakın ilişkisinin olması Sokullu Mehmet Paşa'nın Lala Mustafa'yı serdarlığa getirmesindeki sebeplerdir. Ayrıca Sokullu kendi konumunu korumak için onu- Lala Mustafa Paşa'yı- yanında tutmak istemiştir. Hatta bu nedenle bilinçli olarak Lala Mustafa Paşa'ya can düşmanı olan Sinan Paşa ile işbirliği yapmasını emretmiştir. Selim ile Beyazıd arasında geçen savaşta Sinan Paşa'nın ağabeyi görevden alınarak idam edilmiş, Sinan Paşa bu olaydan Lala Mustafa Paşa'yı sorumlu tutmuştur. Yemen seferini hem kendisi hem de efendisi için meslekte bir dönüm noktası olarak gören Âlî, 1568'de Kudüs'e haziran sonlarında Kahire'ye ulaşmış, iki şehirde de Yemen seferinin sonucu, kendisinin yüksek konumlara gelip gelmeyeceğini öğrenmek için fal baktırmış, sonucunda sabırlı olmasını, isteklerine erişeceği cevabını almıştır. Yemen seferi hazırlıklarının iki düşman olan Sinan Paşa ve Lala Mustafa Paşa arasında kişisel bir yarışa dönüşmesi üzerine Lala Mustafa, o sırada Kahire'de bulunan ve Sinan Paşa'nın muhalifi olan Sana beylerbeyi Özdemiroğlu Osman Paşa ile işbirliği yapmıştır. Olaylara bizzat tanık olan Âlî, Sokullu'nun iki düşman olan Lala Mustafa Paşa ve Sinan Paşa'yı kasıtlı olarak aynı göreve atadığını, asıl amacının Lala Mustafa'yı gözden düşürerek, sadrazamlıkta saf dışı bırakmak olduğunu söylemiştir. Serdardan önce Yemen'e gitmesi emredilen Özdemiroğlu Osman Paşa emre uyararak görevi yerine getirmiş, Lala Mustafa Paşa ise Kahire'ye ulaştıktan iki ay sonra görevden alınarak görev tamamen Sinan Paşa'ya verilmiştir. Sinan Paşa ve Sokullu ile karşı karşıya gelen Osman Paşa, Sokullu'nun komplosunun kurbanı olmaktan kurtularak Basra ve Lahsa beylerbeyliğini elde etmiştir. Yaşanan bu olaylardan sonra Âlî, eseri *Künhü'l-Ahbar*'da Osman Paşa'yı Osmanlı paşazade ve şehzadelerinin en büyüğü şeklinde överken daha önce beş kez sadrazamlık yapmış olan Sinan Paşa'yı imparatorluğun çöküşündeki baş mimar olarak göstermiştir. Tam bir fiyasko olan bu Yemen seferi, seferde yer alan herkesin siyasi geleceğini etkilemiş, Âlî daha sonraki yıllarda sık sık görevden alınmasının sebebi olarak Sinan Paşa'nın herkese duyduğu nefreti vurgulamıştır (Fleischer, 2021, s.84-91). Aşağıdaki beyitlerde yukarıda anlattığımız duruma- Yemen seferi – Lala Mustafa Paşa-Sinan Paşa- Osman Paşa- tanıklık eden beyitleri görmekteyiz.

Yümn-i himmetle refîk olmasa ‘Osmân Paşa
Yemenüñ hâlin iderdi kâdem-i şümü yaman (K- 53/11)

Osman Paşa manevi yardımın bereketiyle yoldaş olmasa uğursuz adımı Yemen’in halini kötü ederdi.

Âli, bu kasidesinde “Eğer Osman Paşa’nın gayret ve çabası olmasaydı senin uğursuz ayağın Yemen’i kötü hâle getirirdi” diyerek Sinan Paşa’yı yermektedir.

Şair, aşağıdaki Osman Paşa’yı övdüğü kasidesinin ilk beytinde Osman Paşa’nın savaştaki ustalığını; ikinci beyitte ise düşmanların kendisinden şefkat ummaları için kendisini (paşayı) Ömer gibi adaletli, Ali gibi cömert, güzel huylu olarak anlattıklarını söylemektedir.

Ey Yemen mülketi yümn-i kademüñle Eymen
Muntazam cevher-i tîğüñla dür-i baħr-ı ‘Aden (K- 61/1)

Ey Yemen ülkesi ayağının bereketiyle uğurlu, Aden denizinin incisi kılıcının cevheriyle tertipli şekilde sıralanmıştır.

Mîr-i mîrân-ı Yemen Hazret-i ‘Osmân Paşa
K’andadur ‘adl-i ‘Ömer luğf-ı ‘Alî ħulğ-ı Ħasen (K- 61/12)

Yemen beylerbeyi Hazreti Osman Paşa! Ki Ömer’in adaleti, Ali’nin ihsanı, Hz. Hasan’ın ahlakı ondadır.

Âli, aşağıdaki iki beyitte Yemen ülkesinin ruhsuz bir cisim gibi durduğunu, onu canlandırarak kişinin de zamanın padişahı olarak vasıflandırılan Osman Paşa’nın kendisi olduğunu söylemekte ve Yemen’in fethi sana nasip olsun diyerek kendisine güzel dileklerde bulunmaktadır.

Cism-i bî-rûħ durur mülk-i Yemen zātuñsuz
Ne şafâlar süre rûħına qarın olsa beden (K- 61/23)

Yemen ülkesi sensiz ruhsuz bir cisim gibidir. Beden senin ruhuna yakın olursa ne safalar sürer.

İltifât-ı şeh-i devrân ile mümtâz olasın
Varduğun gibi naşîb ola saña fetħ-i Yemen (K- 61/29)

Oraya vardığın gibi Yemen'in fethi sana nasip olsun da zamanın padişahının iltifatıyla seçkin olasın.

Şair, “*Diger Kaşide Der-ı tavr-ı Nā-şenide*” başlıklı eşi benzeri görülmeyen bir tavrıyla kendisinden ve sevgiliye duyduğu aşktan bahsederek kendisini, şairlik yeteneğini övmektedir.

Her satırını bir hırz-ı Yemānî gibi sakla
Güftār-ı revān-bağşumı cānuñdan ayırma(G- 1297/4)

Her satırını Yemenli bir tılsım (nazar duası) gibi sakla. Ruh bağışlayan sözümü canından ayırma.

Sultānumuñ olursa baña yümn-i himmeti
Naşb eyleyem Yemen'de livā-yı sa'ādeti(G- 1357/1)

Sultanımın bana manevi yardımı çok olursa Yemen'de mutluluk sancağımı yerleştireyim.

Bir siyeh-çerde dil-ber-i Yemenî
Sākî-i bezm Şeyh Şan'ân'dur (G- 312/2)

Esmer bir Yemenli güzel, meclisin kadeh sunanı Şeyh San'ân'dur.

Âli, burada asıl adı Abdürrezzâk olan Yemenli Şeyh San'ân kıssasına telmih yapmaktadır. Hikâye şu şekildedir: Âlim ve muhaddislerin meşhurlarından olan San'âlî Şeyh-i San'ân veya Şeyh-i San'ânî rivayete göre bir gece rüyasında bir Hristiyan kızı- Rum kayserinin kızı- görüp âşık olur ve kızı bulmak için 400 mürfidi ile yola çıkar, nihayetinde kızı bulur fakat kız onunla evlenmek için Kur'ân-ı Kerîm'i yakması, şarap içip zünnar bağlaması, domuz gütmesi vb. bazı şartlar ileri sürer. Şeyh tüm şartları yerine getirmesine rağmen kız sözünü tutmaz, şeyh tevbe ederek ülkesine döner. Daha sonra kız imana gelerek Şeyh'i bulmak için yollara düşer, şeyhi bulur ve onun huzurunda can verir. Kızı defneden Şeyh, Kâbe'yi tavaf ederek Allah'a yalvarır. Duası kabul olan Şeyh orada can verir (Onay, 2013, s.394; Pala, 1999, s.375-376).

La'lüñ dişüñ gāmıyla dökerken sirişk ü hün
Dürrem yem-i 'Aden'de 'aķıķam Yemen'de ben (K- 97/8)

Ben senin dudağının, dişinin üzüntüsüyle gözyaşı ve kan dökerken Aden denizinde iri inci Yemen'de akik taşıyım ben.

La'l-i lebũnde gözlerümüñ 'aynıdur hemān
Şol hātemüñ gözi ki 'aķıķ-i Yemen' dedür (G- 321/4)

Senin kırmızı dudağın benim gözlerimin aynısıdır şimdi. Şu mührün gözü/ kaynağı Yemen akikindedir.

Edebiyatımızda âşğın gözyaşları ve sevgilinin dudağı renk bakımından akik taşına benzetilir. Ayrıca bir görüşe göre akik bedenden akan kanı durdurarak kalbe kuvvet vermekte, sürme diye göze çekildiğinde görmeyi artırmaktadır (Pala, 1999, s.22).

Leblerüñ la'l-i Bedaħşî' den olupdur yahşî
Aña nisbetle 'aķıķ-i Yemenî seng-i Yemān (G- 979/2)

Senin dudakların Bedaħşan la'linden daha güzeldir ona nisbetle Yemen akiki Yemen taşı gibidir.

Bedaħş denilen yakut madeninin çıkarıldığı yer olması nedeniyle Bedaħşan diye adlandırılan bu şehir, edebiyatımızda sevgilinin dudağını temsil etmektedir (Pala, 1999, s.61). Âli, sevgilinin dudaklarının Bedaħşan la'linden daha güzel olduğunu söylemekte buna karşılık Yemen akikinın sadece bir Yemen taşı olduğunu söyleyerek sevgiliyi yüceltmekte, sevgilinin dudaklarını Bedaħşan la'line benzetmektedir.

La'lüñ 'aķıķi ķand-ı lebũñle gözümdedür
Olsam ğamuñla Mısr u Hicāz u Yemen'de ben(G- 1000/5)

Ben Mısır, Hicaz ve Yemen'de senin gamıyla olsam dahi senin dudağının akiki, dudağının şekeriyle birlikte gözümdedir.

Tarihçi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir seyyah olan Âli, sevgilinin gamıyla diyar diyar gezse bile, sevgilinin tatlı dudağının, kırmızı rengiyle gözünün önünde (hayalinde) olduğunu söylemektedir.

*

Kahvenin geldiği yer olarak bilinen Yemen, edebiyatımızda sevgilinin kırmızı dudağının ve âşğın gözyaşlarının (renk açısından) benzetilene olur. Gelibolulu Âli'de Yemen, Âli'nin tarihçi kişiliği nedeniyle ağırlıklı olarak "Yemen ülkesi" olarak geçmektedir. Bu durumdaki en önemli

etken ise 1567'de Âlî'nin Yemen seferinde görevlendirilen Lala Mustafa Paşa'ya divan kâtibi olarak atanmasıdır. Âlî, bir yılı aşkın süre Yemen'de kalmıştır. “Yemen” in ülke olarak anıldığı beyitlerde Âlî, Özdemiroğlu Osman Paşa'yı övmekte, fetih için iyi dileklerde bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Yemen ülkesi, Yemen akiki ile birlikte anılarak âşığın kanlı gözyaşları ve sevgilinin dudağı ile ilişkili olarak kullanılmaktadır. Bir beyitte ise meşhur âlim Yemenli Şeyh San'ânla ilişkilendirilmektedir.

2.4. MISIR

Cumhuriyetle yönetilen bir Arap ülkesi olan Mısır'ın başkenti Kahire, resmi adı Mısır Arap Cumhuriyeti (Cumhûriyyetü Mısır el-Arabiyye)'dir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika arasında bir köprü vazifesi gören Mısır, Firavunlar döneminden, Memlûklere, Osmanlılardan Napolyon Fransa'sına kadar birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapmış olduğu için çok eski bir tarihi geçmişi vardır. 1922'de bağımsızlığını kazanan bu ülke 1953'te Cumhuriyet hâline gelmiştir. Ülkede ekonomi ve tarımın temel noktası Nil nehridir (Kufacı, 2019, s.413). Mısır'da yapılan yaz ekimlerinde şeker kamışı, pirinç ve pamuk gibi büyük gelir sağlayan ürünler tercih edilirken kış ekimlerinde buğday, arpa, sebze, özellikle soğan gibi ürünler tercih edilmektedir. Liflerinin uzunluğuyla meşhur olan Mısır pamuğu dünyanın en kaliteli pamuğu olarak bilinir (Doğaner, 2004, s.554).

Hız. Nuh'un soyundan olduğu rivayet edilen eski Mısır kralı Kıbt'tan dolayı halkı Kıbtî diye bilinen Mısır'ın kelime kökeni Arapçadır ve sözlüklerde “Mısır ülkesi, Mısır'ın başkenti Kahire, memleket, ülke” gibi çeşitli anlamlarda karşımıza çıkar (Devellioğlu'ndan akt. Batislam, 2011, s.203). Geçmişteki insanların Mısır için "Ümmü'd-dünya" (dünyanın anası) tanımını kullandıklarını söyleyen Aybet, (Aybet'ten akt. Pekiüre, 2007, s.315) Mısır kelimesini iki nesneyi birbirinden ayıran şey, iki toprak parçası arasındaki sınır ve kırmızı toprak boyası şeklinde tanımlayarak kelimenin vilâyet, sancak anlamına da geldiğini belirtmektedir.

Divan şiirinde Mısır'dan çokça söz edilir. Hız. Yusuf'un Mısır'a sultan olması, Mısır Azizi ile yaşadıkları telmih yoluyla şiirlerde kullanılır. Mısır, Yusuf ile Züleyha'nın maceraları burada geçtiği için özellikle Hız. Yusuf kıssalarında önemli bir yer tutar. Kenan, Rum, Bağdat, Habeş vb. yerlerle birlikte mekân olarak kullanılır. Aynı zamanda benzetme unsuru olarak da kullanılarak sevgilinin yüzü Mısır'a kendisi de sultana benzetilir. Nil nehri ve şeker kamışı Mısır ile birlikte anılan diğer unsurlardandır. Mısır'da yapılan kılıçlar da eskiden değerli kabul edildiği için divan şiirinde bu konuya değinilmektedir. Edebiyatımızda kelimenin “ülke, memleket” anlamından yararlanılarak tevriye yapılır (Pala, 1999, s.278).

Divan şiirinde; Nil'in Mısır için önemi, Mısır topraklarına sağladığı verimlilik, feyiz ve bereket sebebi olması, suyunun bolluğu, rengi, içinde timsahlar bulunması gibi birçok nedenle anılan Nil, Mısır'ın hayat kaynağıdır. Övülen kişilerin insafının çokluğu Nil'e benzetildiği gibi âşğın gözyaşları da Nil nehrine benzetilir. Âşğın çektiği sıkıntı ve belâlar Nil'in timsahlarıdır. Bazen beden de bu nehre atılması gereken tabut olarak düşünülür. Bu durumda Nil, Hz. Musa'yı da hatırlatır. Ayrıca nîl kelimesi şiirde çivitotu, mavi renk anlamlarıyla da kullanılır (Kurnaz, Pala, Sefercioğlu ve Tolasa'dan akt. Batislam, 2011, 204).

Güzelliğinden başka kardeşlerinin onu kıskanarak kuyuya atıp babalarına Yusuf'u kurt yedi demeleri üzerine ağlamaktan babası Yakup'un gözlerinin kör oluşu, Yusuf'un pazarda köle olarak satılması, Züleyha'nın aşkıyla edebiyatımıza konu olan Hz. Yusuf, Mısır kadınlarının onu gördüğünde turunç yerine ellerini kesmesi, Yusuf'un zindan atılması sonrasında Mısır'a sultan olması vb. özelliklerle Mısır- Hz.Yusuf ilişkisiyle şiirimizde yer edinir (Kurnaz, 2012, s.56-57).

Mısır, hayat kaynağı olan Nil nehrinin yanı sıra şeker kamışıyla da edebiyatımızda yer alır. Şeker kamışı divan şiirinde sıkça kullanılan bir tarımsal üründür. Şeker kamışının “rüzgâra karşı hassas olması, şeker ve kalem yapımında kullanılması, ince ve uzun boylu olması” gibi özelliklerinden dolayı “şeker, boy, kemer, dudak, dil (gönül), ten, kirpik, kıl (mûy), tüy, şiir, kalem, ok, mızrak (nîze), ve âşık” gibi çeşitli kelimelerle bir arada kullanılmasında etkili olmuştur (Bayram, 2007, s.4-5).

2.4.1. Âlî'de Mısır

Gelibolulu Mustafa Âlî, Mısır ülkesinin güzelliklerini *Hâlâtü'l- Kahire Mine'l-Adâti'z-Zahire* adlı eserinde şu şekilde anlatmaktadır:

“İrfan erbabına gizli ve akli olanlardan saklı değildir ki Mısır'ın nitelikleriyle ilgili âyetler kesindir ve Peygamberin Mısır hakkında birçok hadisleri vardır ve bunlar tekrar edilmiştir. Birinci sırada olan âyetlerden ilki “*Mısır'a Allah'ın iradesiyle hepiniz güven ve huzur içinde girin¹¹*” âyetidir. İkinci sırada, o ülkeyi elinde tutan ve Firavunların yoluna yönelmiş olanların dilinde, onların sevinç içinde olduklarında ve gururlandıkları zamanlarda inen şu âyettir: “*Firavun kavminin içinde şöyle*

¹¹ Yusuf Suresi, âyet, 99

bağırđı: Ey kavmim, Mısır padişahlığı benim ve şu ırmaklar benim altımdan akıyor değil mi?”¹²

Sözün kıyası, şanı yüce olan Allahu Teâlâ, Mısır’ı anlattığı gibi başka bir diyarı anlatmamıştır. Bunlardan başka yüce hadislerdeki “Cîze cennet bahçelerinden bir bahçedir ve Mısır yeryüzünde Allah’ın hazinelerinden bir hazinedir diyen güzel sözlerden, Kahire’nin bir yanı sayılan Cîze vilâyetinin cennet bahçelerinden bir bahçe ve Mısır’ın Allah’ın yeryüzündeki hazinelerinden biri olduğu açıkça söylenmiştir. Bir de “ *Mısır bereketler anasıdır, onun bereketleri yaygındır*” hadisinde Mısır ülkesinin bereketler kaynağı olup onda çıkan ürünlerin ve onun güzelliklerinin şehirlerin çoğuna yayıldığı anlatılmıştır”. (s. 25-26).

Gelibolulu Âlî’nin *Hâlâtü’l- Kahire Mine’l-Adâti’z-Zahire* adlı eserinin önsözünde Orhan Şaik Gökyay, Âlî ve Mısır hakkında bize şunları aktarmaktadır:

Âlî, Mısır’ı iki defa ziyaret etmiştir. Birincisi 976 (1568) yılındadır. O sırada henüz genç olan yazar, başarılı bir devlet adamı olan Bosnalı Lala Mustafa Paşa’nın hizmetinde sır kâtibi olarak bulunmuştur. Lala Mustafa Paşa, Yemen serdarlığına getirildiği zaman onun yanında Mısır’a gitmiştir. Bununla birlikte, rakiplerinin ve düşmanlarının entrikaları yüzünden, o sırada Mısır beylerbeyi olan Arnavut Sinan Paşa tarafından her ikisi de hâlâ Mısır’da bulunduğu sırada, vazifelerinden uzaklaştırılmışlardır. Artık hiçbir görevi olmayan Mustafa Paşa ve Âlî İstanbul’a dönmüşlerdir. Böylece Âlî’nin ilk Mısır ziyareti kısa sürmüştür. Mısır’ı ilk ziyaretinde onun dikkatine üç özellik çarpmıştır. Mısır’ın bereketi, cündilerin disiplini ve güzel ahlakı, Mısır’da yaşayan Türklerle oranın yerlisi olan Mısırlıların iyi ilişkileri.

Hemen hemen yirmi yedi yıl sonra, bu arada maliyede türlü hizmetlerde bulunmuş olan Âlî, bir dünya tarihi olan *Künhü’l- ahbâr*’ını yazmakla uğraştığı dönemde Sultan III. Mehmet’in tahta çıkması (Ocak 1595) vesilesiyle yeni padişaha bir kutlama kasidesi sunmuş, mükâfat olarak daha önce de bulunduğu yeniçeri kâtipliğine getirilmiştir. Fakat o bu görevi kabul etmemiş, bunun yerine Mısır defterdarlığını istemiştir. Çünkü söylediğine göre, Kahire, dünyâ tarihini tamamlaması için önemli kitaplardan yararlanabileceği bir

---

¹² Zuhruf Suresi, âyet, 51

yerdir. Ama dileği kabul edilmemiş, bunun yerine kendisine Anadolu’da Sivas defterdarı ve Amasya beyi olarak vazife verilmiştir

Mısır’a tekrar gitme hülyası, çok geçmeden gerçekleşmiştir. Mısır’a ikinci gelişinde aradan geçen otuz yılın ardından Âlî, her şeyi değişmiş bulmuş. Eski güzel Mısır kaybolmuş, onun yerine acınacak bir Mısır gelmiştir. Âlî’nin bu ziyareti de uzun sürmemiştir. Mısır’a geldiğinden hemen sonra küçük bir gemide, Süveyş’ten Cidde’ye yola çıkmıştır (Gökyay, 1978, s.36). Bu yolculuğunda onu son kitabı *Mevâidü’n-nefâis fi Kavâidi’l-mecâlis*’i yazmakla meşgul buluyoruz. Bu eserin önsözünde, onun Sultan III.Mehmet’ten Mısır beyliğini istediğini okuyoruz. (Gökyay, 1984, s.3-7).

Gelibolulu Ali, *Hâlâtü’l- Kahire Mine’l-Adâti’z-Zahire* adlı eserinde Mısır ve Nil nehri için şunu söylemektedir; Cennetten çıktığı Peygamberin hadisiyle sabit olan Nil Nehri Suyu, son derece tatlı olup bulanık görüldüğü zaman bile sonsuz güzelliktedir, temiz ve çok tatlı olan bu su hazmı kolaylaştırır. (Âlî, 1599, s. 26).

Mısır’ın hayat kaynağı olan Nil, en uzun nehirler arasında yer alması, çok uzun bir yol kat ettiği için suyunun çok temiz olması nedeniyle diğer nehirlerden ayrılır ve geçtiği topraklardaki insanların hayatını önemli ölçüde etkilediği için Nil nehri insanlar tarafından kutsanmış, hatta insanlar Nil’i Tanrı kabul edip ona ibadet etmiş, ayinler düzenlemiştir. Bu nehir, temizlik ve arılığın simgesi olarak kabul edilmiş (Yıldırım, 2008, s.552).

Nil, tarih boyunca Mısırlıların sosyal hayatıyla özdeşleşmiş; Mısırlılar, “Nil gelini töreni” adı verilen Nil’e genç ve güzel bir kız atılarak nehrin rızasının kazanılması ve sonrasında suyun zararsız bir ölçüde taşması beklenilmesi veya “suya gömülme gecesi” adı verilen Kıptîlerin kendilerini hastalıklardan koruyacağına inandıkları için suya gömülmesi gibi Nil’le ilgili çeşitli bayramlar ve törenler düzenlenmişler ayrıca nehrin yüksekliğinin 16 zirâa ulaştığı günü ise “Nil’in taşması bayramı” olarak kutlamışlardır (Seyyid, 2007, s.123). Âlî’nin divanında Nil Nehri’nin taşması, coşkunu iki gazel, bir kıt’a ve bir kasidede yer alan 4 beyitte geçmektedir. Aşağıda yer alan ilk beyitte yukarıda değindiğimiz Nil’in kerem nehri olduğu, kutsallığı, mübarek bir nehir olduğu vurgulanmaktadır.

‘Âlî kuluñuñ Mısr-ı teni teşne zemîndür

Yüsufcügüm ol Nîl-i kerâmet niye taşmaz (G- 524/5)

Âlî kulunun vücut ülkesi susamış yerdir. Yusufcuğum o kerem nehri niye taşmaz.

Mısır'a sağladığı bereket ve feyizle söz konusu olan Nil'in taşmaması için eski Mısırlılar, rivayete göre her yıl bir kızı nehre atarak kurban ederlermiş, bu gelenek Hz. Ömer zamanında kaldırılmış, Nil'in kuruma ya da donma tehlikesi olduğunda Hz. Ömer “ Elinde ise akma, Allah'ın irâdesine tâbî isen sakinleş ve ak” yazan bir kağıt parçasını gönderir, halk bunu nehre attığında nehir durulmuş (Pala, 1999, s.316).

Âlî, aşağıya aldığımız beytin gazelinde şüphe uyandıran (kötü) kişi, senin zulüm ve eziyetini anlamasın dersen, hiçbir garibi ağlatma, gözünden yaş akmasın diyen Âlî, gönülde aşkın fazla ve sağlam olduğunu fakat istediği mevki ve makamlara gelmediğini, onmadık başının kendisine ağır bir yük olduğunu söylemekte anne rahmindeyken dünyanın böyle bir yer olduğunu bilseydim, dünyaya gelmezdim kardeş diyerek sitem etmektedir. Dönemin önde gelen padişahını Nil'e, kendisini de Yusuf'a benzeten Âlî, artık kimseden hiçbir şey beklemediğini vurgulayarak serzenişte bulunmaktadır.

Ol Yūsuf-ı zemāne artuķ kenāre gelmez

Ey Nîl-i MıŖr-ı behcet ağla gerek gerek taŖ (G- 589/2)

Ey sevinç ūlkesinin Nil'i ister aęla istersen taŖ. O devrin Yusuf'u artık kıyıya gelmez.

Nil nehrinden bahseden aŖaęıdaki beytin geçtięi kıtada ūlūmsūzlūk suyu gibi ulaŖılmaz olanın kıymetli olduęundan, deniz gibi herkesin ulaŖabildięi Ŗeylerin kūtūlendięinden bahsedilir. Bu durumda Nil nehrinin kıymetli sayılmasının sebebi de yılda bir taŖmasıdır:

Bir kerre cūŖiŖ itdūęiūn yılda Nîl-i MıŖr

Yūsuf gibi 'Aziz tutar her yūzi Ŗulı (Kt- 24/3)

Her parlak yūzlū (Ŗerefli kiŖi), MıŖr'ın Nil'i yılda bir kere coŖtuęu için Yusuf gibi deęerli tutar/ MıŖr'a aziz yapar.

Mısır'ın su ihtiyacını gidermesi bakımından önemli bir kaynak olmanın yanında ūlkenin dinî, siyasi, ekonomik ve sosyo-kūltūrel hayatında da būyūk bir yere sahip olan Nil nehri için halk "Ūmmū'd-dūnya" (dūnyanın anası) tabiri kullanırken Yunanlı tarihçi Heredotos ise Mısır için “Mısır Nil'in armaęanıdır demektedir. Dūnyanın en uzun nehri (6648 km.) olarak kabul edilen Nil'in ismi Yunanca “nehir vadisi” anlamındaki “neilos”tan gelmektedir (Seyyid, 2007, s.122).

“*Diger Kaşide Der-menķabet-i Maħrūse-i ‘Aliyye*” başlıklı kasidesinde Âlî, ilk beyitte ben eski İstanbul’a baktığında düşünce sahibi, âlimler denizi; insanların çokluğuna baktığında insanlık deniziyim diyerek büyük şehir İstanbul’u ve kendisini övmektedir. Aşağıdaki beyitte ise Mısır, Nil ve yağmura değinmektedir.

Ümm-i Dünyā vü şeker bahrı ise Nîl ile MıŖ
Ebi yā ceddidür anuñ bu maşar deryası (K- 112/2)

Mısır, dünyanın annesi ve Nil, şeker denizi ise bu yağmur denizi onun ya babası ya dedesidir .

Mustafa Âlî, Musahib Mehemmed Paşa’ya sunduğu bu kasidesinde bilgi ülkesi olan Mısır’da Yusuf’u bilgin, olgun kişi olarak sattıkları gibi şiir ve düz yazının da hatasız olan terazide kendi eserleriyle değer kazandığını söylemektedir. Kendisini bilgi ve yetkinlik açısından, değerinin bilinmemesi, fark edilmemesi bakımından Hz. Yusuf’a benzetmiştir:

Kemālüm Yūsuf’ın kâmil şatarlar MıŖ-ı dânişde
Benümle tartılır yok nazm u neŖ-aşdaķda mizâmı (K- 58/12)

Bilim ülkesinde olgunluğumun Yusuf’unu kâmil olarak tanıtırlar/ satarlar. Nazmı ve nesri en doğru tartan terazide benimle tartılacak yoktur.

Âlî, hâkîmâne ve tasavvufî üslupla dile getirdiği gazelinde dünya hayatında rahatlık ve zenginliğe erişmek için öncesinde birtakım zorluklardan geçmek gerektiğini Hz. Yusuf kıssasına atıf yaparak anlatmaktadır. Kendisinin de istediği mevki makama erişmesi için bu tür zorlukları aşarak Yusuf gibi rahata ereceğini kendisine salık vermektedir.

MıŖ-ı cāha mālîk olsam dirseñ ey ‘Âlî eger
Evvelā Yūsuf gibi cān-ı ‘azizüñ çāha Ŗal (G- 776/7)

Ey Ali! Eğer makam ülkesine sahip olayım dersen, önce değerli canını Yusuf gibi kuyuya sal.

Âlî, bazı beyitlerde Mısır’ın papağanları ve şekerine gönderme yapmış ve Mısır kelimesini ülke anlamına da gelecek şekilde tevriyeli kullanmıştır.

Âlî, “*Kaşide-i Latife Der-mukābil-i Ŗeyhî vü Āhî vü Kemāl Paşa-zāde*” adlı kasidesinden alınan bu beyitte “*Sanki can ve gönül senin birliğine yüceliğinin ülkesinde iki papağandır ya şekerdir*

ya çift katlı kafes” diyerek ölmeyen evvel ölme sırrına eren şeyh Kemal Paşazade’yi övmüş, ayrıca Paşazade’nin *Âh-nâme* adlı eserine de değinmiştir.

‘İzzetüñ Mısr’ında tevhidüñle güyâ cân u dil
İki tütüdüür ya sükkerdür mükerrerdür kafes (K -3 /10)

Ruhu kuşa, bedeni kafese benzeten sûfilere göre ölümle insanın ruh kuşu, beden kafesinden kurtularak ölmeyen evvel ölme sırrına erer (Uludağ, 2012, s.202). Kafes, edebiyatımızda sıklıkla papağanla birlikte anılarak kötülöklere bulaşıp değeri alçalan teni temsil eder. Mevlana’ya göre ölmeyen önce ölmek bu kafesten tek kurtuluş yoludur. Tasavvufta papağan “dünya zevklerine aldırmayan, gönlü marifet tatlılarıyla dolu olan arif”i temsil eder (Yıldırım, 2008, s.695).

Kemal Paşazâde, “Âh-nâme” adlı eserinde insanoğlunun hayatındaki dalgalanmaları, içine düştüğü çıkmazları ve çaresizliğini anlatmış, insanın tüm bu hayat karmaşasına kuvvetli bir imanla baş edebileceğini söylemiştir. İnsanın acizyeti nedeniyle kıyamete kadar âh etmekten başka bir seçeneğinin olmadığını da belirtmiştir (Zülfe, 2020, s.395).

Âlî, aşağıdaki beyitte Hz. Muhammed’in şeker kamışı kaleminden sözünün lezzet bulunduğunu, Nil Nehri’nin Mısır’a gittiği yüz suyunu dökerek Nil gibi kapının Mısır’ına vardığını söylemektedir.

Bulurdu ney-şeker-i hâmeden sözi lezzet
Yüzi şuyıyla kapuñ Mısrına varurdu çü Nîl (N-7 /32)

Şeker kamışı kaleminden sözü lezzet bulurdu. Yüzü suyuyla Mısır kapısına varırdı Nil gibi.

“*Kaşide-i Bahâriyye ve Cülûs-ı Sulţân Murâd*” başlıklı kasidesinden alınan bu beyitte şair, sultanın elinin parmaklarını Mısır’ın ney şekerlerine benzetmektedir.

Mübârek elleründe ney-şekerdür her bir engüştüñ
Belî kabzañdadur Mısr illerinüñ şekkeristâni (K- 39/35)

Mübârek ellerinde her bir parmağın şeker kamışdır. Demek ki Mısır illerinin şeker kamışı tarlası senin avucundadır.

2.4.1.1. Diplomatik Eleştiriler

Altmış yıllık ömründe pek çok görevi üstlenmiş olan Âlî'nin gözü hep yükseklerde olmuş ve bir türlü istediği yüksek rütbeli göreve erişememiştir. Pek çok eserinde görevini hakkıyla yerine getiremeyenlerin görevden alınmadığını, yüksek mevkili konumlara gerçekten hak eden, bilgili, deneyimli kişiler yerine bilgisiz, acemi kişilerin getirildiğini, iltimas ve adam kayırmanın ön planda olduğunu belirtmiştir. Aşağıdaki beyitte de bu durumu eleştirdiğini görmekteyiz.

Ucb ile her biri Mısr-ı sitemüñ Fir'avn'ı
Mültezimler kehene kâtib olanlar şehhâr (K- 111/104)

Kibir ile her biri haksızlık ülkesinin/ Mısır'ının firavunu. Mültezimler kâhin, yazıcılar sihirbaz.

“*Kaşıde ki Der-belâ-yı 'Azl Güfte Būd*” adlı kasidesinden alınan bu beyitte şair, Mısır'ın beylerbeyinin görevden alındığına sevinerek defterdarının da görevden alınmasını temenni etmektedir.

Çü Mısr'uñ şimdi tebdîl eylemişler mîr-i mîrânın
Ne var 'azl olsa defterdârı dahı işbu fırsatda (K- 106/9)

Şimdi Mısır'ın beylerbeyini değiştirmişlerdir bu fırsatta defterdarı da görevden alınsa keşke.

“*Kaşıde ki Der-belâ-yı 'Azl Güfte Būd*” başlıklı kasidesinden alınan aşağıdaki beyitte şair, kendisinin istek kadehinin yıllardır Rum'a, Şam'a, Mısır'a vardığını fakat bir türlü muradına erişemediğini, kendisinin değerinin bilinmediğini söylemektedir.

Muqaddem Rüm'a andan Şâm'a andan Mısr'a varmışdur
Yidi yıldur döner cām-ı murādı bezm-i devletde (K- 106/10)

Âlî'nin istek kadehi devlet meclisinde yedi yıldır döner. Önce Rum'a oradan Şam'a oradan Mısır'a varmıştır.

Gelibolulu Âli, sürekli gezmekten ve istediği konuma ulaşamamaktan şikâyetçidir.

Gehî yıl gibi yıllarla cihânı ser-te-ser gezdüm
Açar şu gibi geh yollara düşdüm baħr u ber gezdüm

İrişdüm Mısr u Şām'a tırmadum şām u seher gezdüm
 Ne vādilerde kōndum görseñ ey zāhid neler gezdüm
 Dem oldı varlıgum şehrin yitürdüm bî-haber gezdüm
 Dem oldı rub'-ı meskūnı güneşden beşbeter gezdüm
 Niçe issi şovuk çekdüm şu gibi niçe yir gezdüm
 Uşandum hāşılı ey dil yiter gezdüm yiter gezdüm (Msm- 1/1)

Bâzan rüzgar gibi yıllarla dünyayı baştan başa gezdim. Akarsu gibi bazan yollara düştüm deniz ve kara gezdim. Mısır ve Şam'a ulaştım, akşam sabah gezdim. Ne vadilere yerleştim görseñ ey zāhid neler gezdim. An oldu varlık ülkemi yitirdim habersiz gezdim. An oldu dünyanın dörtte birini güneşten çok daha kötü gezdim. Nice ıssız soğuk çektim su gibi nice yer gezdim. Usandım sözün kıyası ey gönül yeter gezdiğim yeter.

Gelibolulu Ali, kazandığı savaşlar ve başarısından dolayı –Osman Paşa Mısır sancakbeyliği ve hac emirliği görevlerinde bulunmuştur.- Osman Paşa'yı överek ona iyi dileklerde bulunmaktadır. Paşa'ya olan bağlılığını ifade ederek şanının Arap ehli ve Acem kavmine kendisinin yazdığı şiirlerle duyurulacağını söylemektedir.

Serverā 'Ālî gibi bir çākerüñ var mı 'aceb
 Vaşf-ı pākūñden senüñ olmaya hālî rüz u şeb
 Şarq u ğarba peyk-i nazmın gönderüp açdukça leb
 Şānuñı andan tuya ehl-i 'Acem kavm-i 'Arab
 Öyle istihkākā sultānum olup luţfuñ sebeb
 Hāqqı olmaz mı anuñ şimden girü Mısr u 'Arab
 Kanda gitseñ ola yardımcıñ Hudā-yı Müste'ān
 Fetih ü nuşret hem-rikāb olsun sa'ādet hem-'inān(Msm- 2/5)

Ey önder! Ali gibi bir kölen var mı acaba? Gece ve gündüz senin temiz özelliğinden uzak olmasın. Doğu ve Batı'ya şiir ulağını gönderip ağzını açtıkça Arap ehli ve Acem kavmi senin şanını ondan duysun. Sultanım bu istihkak senin lutfunla olur. Mısır ve Arap artık onun hakkı olmaz mı? Her ne zaman gitsen Allah yardımcın olsun! Fetih ve Allah'ın yardımı arkadaşın mutlulukla yoldaşın olsun.

Ālî'nin divan şiirinde “hamâsiyyât” adı verilen cengâverlik ve savaş ile ilgili konulara en fazla yer veren bir şair oluşu onun önemli özelliklerinden biridir. Bosna ve civarında görevdeyken

Balkanlar'da, daha sonra İran'a karşı seferlerde çeşitli savaş sahnelerine şahit olan Âlî, diğer divan şairlerinde rastlanmayan ölçüde savaş şiirleri kaleme almıştır (Akün, 1989, s.416). Aşağıdaki beyitte bunu görmekteyiz.

Bilüñde tığ-i Kirmāñi tenüñde cāme-i fāhir
Ser-ā-ser kabza-i hükümüñdedür hem Mısr u hem Kirmān(G- 970/4)

Belinde Kirmani kılıcı bedeninde şa'saali elbisesi, hem Mısır hem de Kirman baştanbaşa hüküm kabzasındadır/ yönetimindedir.

La'lüñ 'aķıķi kand-ı lebüñle gözüñdedür
Olsam ğamuñla Mısr u Hicāz u Yemen'de ben(G- 1000/5)

Senin aşkının gamıyla Mısır, Hicaz ve Yemen'de de olsam. Lal renkli dudağının kırmızılığı dudağının şekeriyle gözümdeydir.

Şair bu beytinde isteği fazla iken lütfundan daha azına minnet eylediğini, alçak gönüllüğünü belirtmektedir.

Ķālīçe-i Mısr ümüñdin eyler
Luţfuñdan ider bisāta minnet (Kt- 8/5)

Mısır'ın küçük halısını ümit etse de senin lütfundan kilime minnet eyler.

Aşağıdaki beyitte şair, halinden memnun olduğunu, Mısır'a ulaşip mutlu olduğunu ifade etmektedir.

Mısr'a vardık gül-i ter gibi şafā kesb itdük
Ĥār-ĥār-ı ğam ile şanma şararduk şolduk (Kt- 187/2)

İç sıkıntısıyla sarardık solduk zannetme. Mısır'a vardık, taze gül gibi gönül şenliği kazandık.

Ka'be didārını gördükde Hızır Paşa' nuñ
Rāst geldi işümüz Hızır Mısr'da bulduk(Kt- 187/4)

Kâbe, Hızır Paşa'nın yüzünü gördüğünde işimiz rast geldi, Hızır'ı Mısır'da bulduk.

Âlî, Aralık 1599'da Cidde'ye ulaştığında kariyeri açısından hâlâ endişelidir. Bunu Kahire'de Mısır Beylerbeyi Hızır Paşa'yla görüşükten sonra yazdığı son divanında yer alan iki gazelinde görmekteyiz. Hızır Paşa karşısında epeyce ürkek olan Âlî, Kahire'de onunla dostça bir görüşme yaptıktan sonra yeni görevinde her şeyin iyiye gideceğine, sonunda geri çağrılmadan bir görevi devralabileceğine inanmaktadır (Fleischer, 2021, s.288). Yukarıdaki beyitte bunun açık bir göstergesidir.

2.4.1.2. “Ülke” Anlamında Mısır

Mısır kelimesi aşağıdaki beyitlerde “ülke, memleket” anlamındaki sözlük karşılığı ile tevriye yapılarak kullanılmıştır.

Şair burada aşığı zamanın Yusuf'u olarak değerlendirmektedir.

Ey Yūsuf-ı zemāne düşen Mısr-ı 'ışkuña
La'l-i lebünden istedi ħurmā şarabını(G- 1515/4)

Ey aşkının Mısır'ına (ülkesine) düşen zamanın Yusuf'u! Kırmızı dudağından hurma şarabını istedi.

Aşağıdaki beyitte yaratılışını Hz. Yusuf'a benzeten şair, kuyuya atılanın da Mısır'a sultan olanın da aynı kişi olduğunu anlatan Yusuf kıssasına telmihte bulunarak Yusuf yaratılışlı olan kişilere sıkıntı ve ihtişamın miras olduğunu ifade etmektedir.

'Aziz-i Mısr-ı hüner merd-i Yūsufî-ħulka
Belā vü kevkebe mırâş olur eben-'an-ced (G- 151/6)

Uсталık ülkesinin azizi Yusuf yaratılışlı kişiye, kuşaktan kuşağa sıkıntı ve ihtişam miras olur.

Aşağıdaki beyitte Hz. Yusuf'un varlık ülkesi olan dünyaya değil kalp ülkesi olan diğer hayatla ilişkisi vurgulanmaktadır.

Cān mısın bilmem nesin ey Yūsuf-ı āħir-zemān
Mālik-i Mısr-ı vücūd olmaz ħaridāruñ senüñ (G- 760/3)

Ey ahir zamanın Yusuf'u can mısın bilmem nesin? Varlık ülkesinin sahibi senin müşterin olmaz.

Vücūdum Mısr'ına Mālik kılup bir Yūsuf-ı hüsni
'Aziz-i vakt olup 'Ālî melek-hū bir gulām aldum (G- 864/5)

Bir güzellik Yusuf'unu vücut ülkeme hükümdar kıldım. Zamanın efendisi olup Ali gibi melek yüzlü bir köle(genç) aldım.

Şair burada Yusuf gibi güzel olan sevgiliyi gönül ülkesinin sultanı yaptığını belirtmekte ve devrin efendisi olup Ali gibi melek yüzlü bir genç aldığını söyleyerek Hz. Yusuf'un güzelliğine ve pazarda köle olarak satılıp sonradan Mısır'a sultan olmasına telmih yapmaktadır.

Sevgili aşğın gözünde eşsiz bir güzelliğe sahip olduğu için güzel veya güzellik denildiğinde akla ilk olarak sevgili gelmektedir. Divanlarda " güzelliği ile Yûsuf'a benzeyen sevgili, Yûsuf-ı Sâni (İkinci Yûsuf) olarak adlandırılmaktadır. Yûsuf'a benzetilen sevgili, âşıklar için güzellikte eşsizdir hatta o, Yûsuf'un güzelliğini bile geride bırakmaktadır" (Taşdelen,2008, s.59-60).

Âli, bu beytinde sevgiliyi ikinci Yusuf olarak adlandırarak ona sahip olanın tüm dünyaya sahip olacağını söylemektedir.

Melâhat Mısr'ına ey hâce oldur Yūsuf-ı şâni
Aña mâlik olan gūyā bütün dünyāya mâlikdür (G- 298/3)

Bak ikinci Yusuf, güzellik Mısır'ına (ülkesine) hocadır. Ona sahip olan sanki bütün dünyaya sahiptir.

*

Edebiyatımızda ülkenin hayat kaynağı olarak bilinen Nil Nehri, Hz. Yusuf, şeker kamışı, ümmü'd-dünya vb. özellikleriyle söz konusu olan Mısır, Âli'nin divanında kerem nehri olması, kutsallığı, mübarek bir nehir olması nedeniyle Nil nehriyle ilişkili; sevgilinin güzelliğini ve kendisinin hayat serüvenini Hz. Yusuf'a benzeten şair, güzelliği, Züleyha ile aşkı, zindana atılması ve sonrasında Mısır'a sultan olması yönüyle Mısır'ı, Hz. Yusuf ile ilişkili olarak kullanmıştır. En iyi şeker kamışlarının Mısır'da yetişmesi nedeniyle Mısır'ı, şeker kamışıyla ilişkili olarak kullanan Âli, divanında çoğunlukla Mısır'ı, "Mısır Ülkesi" şeklinde kullanarak adam kayırma/ iltimasın çok ileri safhada olduğunu, yüksek mevkili konumlara gerçekten hak

eden, bilgili, deneyimli kişiler yerine bilgisiz, acemi kişilerin getirildiğini, iltimas ve adam kayırmanın ön planda olduğunu söyleyerek Mısır bürokrasini eleştirirken başarılarından dolayı Osman Paşa'yı ise övmüştür. Âlî, birkaç beyitte ise “Mısır” kelimesini “ülke, memleket” anlamındaki sözlük karşılığı ile tevriye yaparak Mısır-ı ‘İşk/ Aşkın Mısır’ı/ülkesi, Melahat Mısır’ı / Güzellik Ülkesi şeklinde kullanmıştır.

2.5. KAHİRE

Fatımi hükümdarlarından Cevher, tarafından 969 yılında Nil Nehri'nin doğu yakasında kurulan *Mısır el-Kahire* büyük bir kültür ve siyaset merkezidir (Tuğlacı, 1985, s.358). Ocak 1517'de Yavuz Sultan Selim tarafından fethedilerek Osmanlı egemenliğine giren Kahire'nin Osmanlı'nın elinden çıkışı 1914'tür (Raymond, 2001, s.175). Şehirdeki III. Murat'ın eşi ve III. Mehmed'in annesi, Safiye Sultan adına yaptırılan Safiye Sultan Camii, mimar Boşnak Yusuf tarafından Kavalalı Mehmed Ali Paşa için yapılan Mehmed Ali Paşa Camii, Hasan Rumî Paşa tarafından yaptırılan Rumipaşa Camii, Sinan Paşa Camii, Osmanlı dönemine ait önemli yapılarıdır (Tuğlacı, 1985, s.358-359). Kahire, edebiyatımızda sadece bir şehir ismi olarak geçmektedir.

2.5.1. Âlî'de Kahire

1563'te Halep'e beylerbeyi olarak atanan Âlî, Yemen seferinden hemen önce Mısır valiliğine yükseltilmişti. Sokullu Mehmed Paşa, Lala Mustafa Paşa'yı Yemen seferi için vezir olarak serdarlığa atayarak sefer hazırlıklarının yapılacağı Kahire'ye geçmesini emretmesi üzerine Lala Mustafa Paşa'nın kâtibi olan Âlî, efendisini temsilen Mısır'a önden gönderilmiş, Âlî, haziran sonlarında Kahire'ye ulaşmıştır. Sokullu Mehmed Paşa'nın Lala Mustafa Paşa'ya can düşmanı olan Sinan Paşa ile işbirliği yapmasını emretmesi sonucu anlaşmazlık yaşanmış, Yemen seferi fiyaskoyla sonuçlanmıştır (Fleischer, 2021, s.87-90).

Mekke'nin limanı olan Cidde sancak beyliğine ve eminliğine atanan Âlî, Temmuz 1599 sonlarında ömründe ikinci kez Kahire'ye gelmiş, beş ay burada kalarak daha sonra Cidde'ye geçmiştir (Fleischer, 2021, s.282-283).

Cidde'ye gitmek için Kahire'den ayrılan Âlî, *Mevaid* adlı eserinin girişinde daha önce bir kez beylerbeyliği görevine atandığı ve *Hâlâtü'l- Kahire* adlı eserinde Mısır'daki Osmanlı yöneticilerinin politikaları ve kişilikleri konusundaki eleştirel değerlendirmesinden de anlaşılan Mısır'daki yönetim sorunlarını bildiği gerekçesiyle Gazanfer Ağa'dan doğrudan Mısır

beylerbeyliği görevini istemiş fakat isteği yerine gelmemiştir. Bunun üzerine Cidde'deki görevi için Mısır'dan ayrılan Âlî, bu ziyaretini hem kendi durumunu hem de Mısır'ın durumunu karamsarlık içeren aşağıdaki beytiyle noktalamıştır (Fleischer, 2021, s.286).

Diyâr-ı Kâhire'nün kahrı cüy-ı Nîl gibi
Mükedder itdi zülâl-i hayâtı fevka'l-ıhad (G- 151/2)

Kahire ülkesinin kahrı, sınırsız tatlı hayat suyunu Nil Nehri gibi acılı/üzüntülü etti.

*

Mustafa Âlî, 1568'de Yemen seferi için Lala Mustafa Paşa'ya divan katibi olarak atanması ve 1599'da Cidde sancak beyliği ve emniyeti görevine atanması sonucu ömründe iki kez Kahire'ye gitmiştir. Mısır beylerbeyliği görevini isteyen Âlî'nin bu isteği reddedilmiş. Mustafa Âlî, bu düş kırıklığını, hayatta istediği makama gelememesini, karamsarlığını divanındaki şiirlerde ifade etmiştir.

2.6. MANİSA

Eski kaynaklarda Büyük Menderes nehri civarındaki Maiandros (Menderes) Magnesia'sından ayırt edilmek için buraya Magnesia ad Sipyllum (Sipil Manisası) dendiği belirtilse de Manisa, adının nereden geldiği konusu tartışmalıdır. Şehrin adını bu bölgeye yerleşen Magnetler'den aldığı, bundan dolayı Magnesia dendiği görüşü büyük çoğunluk tarafından kabul edilip Magnesia isminin Türk hâkimiyeti sırasında Mağniye, Mağnisa, Manisa şekline dönüştüğü söylenmektedir (Emecen, 2003, s.577). Mağnezi, Manisa, Tyateris Akhisar, Gordos Gördes, Philadelpheia Alaşehir, Silandos, Selendi milattan önce 3000 yılına kadar uzanan geçmişi olan bu şehrin bilinen diğer eski adlarıdır. Şehir, tarih boyunca Hititler, Akalar, Frikyalılar, Lidyalılar, Persler, Makedonyalılar, Bergama Krallığı, Roma ve Bizans İmparatorluğu'nun yönetiminde bulunmuş, Saruhanoğulları yönetimindeyken Osmanlı'nın başkenti olmuştur (1313). Saruhan Bey'in ölümünden sonra İlyas Bey, onun ölümünden sonra İshak Çelebi ardından Hızır Şah, Orhan Bey tarafından yönetilmiştir. 1390 yılında Manisa'yı alan Yıldırım Beyazıt, 1402'de Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilince beyliğin başına Orhan Bey geçmiş fakat 1410 yılında Çelebi Mehmet, Manisa'yı alarak Saruhan Beyliği'ne son vermiştir. 1437-1595 yılları arasında şehzadeler- Fatih, babası II.Murat, III.Mehmed- tarafından yönetilen şehir, şehzadeler sancağı

olması nedeniyle önemlidir (Tuğlacı, 1985, s.235). Edebiyatımızda Manisa, şehzadeler sancağı olması nedeniyle şehzadeler ve savaşlarla ilişkili olarak kullanılmaktadır.

2.6.1. Âlî'de Manisa

Sokullu Mehmed Paşa'nın Yemen seferi için Lala Mustafa Paşa'dan can düşmanı olan Sinan Paşa ile işbirliği yapmasını emretmesi sonucu anlaşmazlık yaşanmış, Yemen seferi fiyaskoyla sonuçlanarak Lala Mustafa Paşa serdarlıktan alınarak Şam'a dönmesi emredilirken Âlî ise Sokullu tarafından Bosna'da görevlendirilmiştir. 1570-71 yıllarında Lala Mustafa Paşa, Kıbrıs seferine komuta ettiği sırada Âlî, hamisine bir mektup yazarak, kendisini unutmaması dileğiyle efendisine hediyeler göndermişse de Mustafa Âlî'nin sekiz yıl boyunca tekrar onun himayesine girmemesi dikkat çekicidir. Bu yabancılaşmadan dolayı Yemen seferi sonrası Âlî, İstanbul'a Lala Mustafa Paşa'yla birlikte dönmemiştir. Âlî, yıllar önce Kütahya'da yazmış olduğu *Mihr ü Vefâ* adlı eserini genç şehzadeye sunarak edebî yeteneğiyle şehzadenin gözüne girmek amacıyla Aralık 1568-Ocak 1569'da Selim'in oğlu Şehzade Murat'ın sancak merkezi olan Manisa'ya gitmiştir. Üç dildeki ustalığını ortaya koyarak, Selim'i övdüğü *Nadirü'l- Maharib* adlı eserini burada tamamlayarak eserini hem Şehzade Murat'a hem de Sultan Selim'e ithaf ederek zedelenen meslek hayatını düzeltmeye çalışmıştır. Fakat bunun karşılığında şehzadeden resmî bir görev almamıştır (Fleischer, 2021, s.87-97).

“*Diğer Kaşide Der-şifat-ı Şeb Der-medh-i Şâh-zâde ve Defterdâr*” adlı kasidesinden alınan aşağıdaki beyitte “ *Pamuk ipliğinden yapılmış olan bahtım(talihim) beni Manisa'ya çekerse, Huda'nın hakkı büyük bağışa benzer*” diyerek şehzadenin takdirini kazanarak zedelenen meslek hayatını düzeltmeyi amaçlamaktadır.

Çekerse tîre bahtum Magnisâ'ya
Hudâ hakkı büyük ihsâna beñzer (K- 22/28)

Âlî, “*Cülûsiyye-i Belâgat-nişân Be-vâlide Sultân Fîristâde Şud*” adlı kasidesinin bu beytinde “*Ben kulun onu Manisa şehrine göndererek, Sûr-ı Hümayun¹³'u ezberlemiş idim*” diyerek şehzadelerin sünnet düğünündeki eğlencelere bizzat katıldığını ifade etmektedir.

¹³ Sûr-ı Hümayûn: Osmanlı'da şehzadelerin düğün veya sünnet düğünü ya da padişahların kızı veya kız kardeşlerinin düğününe verilen isimdir (Nutku, 1994, s.16-18).

Ben kulum Sür-ı Hümâyün'ı kitâb itmiş idüm
Mağnisâ mülkine göndermiş idüm anı revan (K- 43/16)

*

Yemen seferinin fiyaskoyla sonuçlanmasının ardından meslekî hayatı zedelenen Âlî, 1568 sonları- 1569 başlarında Manisa'ya giderek eserleri ve edebî yeteneğiyle şehzadenin gönlünü fethedip iyi bir görev alma isteğindedir. Bu nedenle Mustafa Âlî'nin divanında bu şehir şehzadeye “şehzadeler sancağı” olarak şehzade Murat ve babası Sultan Selim'le ilişkili olarak geçmektedir.

2.7. BOSNA

Osmanlılar zamanında Balkanlarda önce sancak beyliği iken 1580'den itibaren Rumeli beylerbeyliğine bağlı olan Bosna, 1866'da vilâyet olarak adlandırılarak Saraybosna, İzvornik, Banaluka, Bihke, Travnik, Hersek, Yenipazar adlarıyla yedi sancağa ayrılmıştır fakat daha sonra bu yedi sancak mutasarrıflık olarak anılmış ve Hersek, Bosna'dan ayrılmış iki mutasarrıflık bir vilayet olmuştur (Cevdet'ten akt. Emecen, 1992, s.296-297). Bosna edebiyatımızda sadece bir vilayet ismi, Osmanlı-Bosna tarihi münasebetle anılmaktadır.

2.7.1. Âli'de Bosna

1570- 77 yılları arasında Bosna'da geçiren Âlî, *Heft Meclis* adlı eserinde 1566 Zigetvar seferi, Sultan Süleyman'ın ölümü ve Selim'in tahta çıkışını anlatarak Sokullu Mehmet Paşa'ya övgüler yağdırmıştır. Bu eseri Şeyh Nureddinzade Muslihiddin Sokullu Mehmet Paşa'ya sunmuştur. Böylece Âli, paşadan kendisine bir görev vererek maaş bağlamasını istemiştir. Paşa, Âli'yi Gazi Ferhad Bey'e (sonradan paşa) divân katibi olarak görevlendirmiştir. Bosna yöresinde geçirdiği yedi yıl boyunca üstlendiği görevlerin niteliği bilinmeyen Âli, hem kalemiyle hem de kılıcıyla iyi hizmet etmiş olmalı, çünkü Ferhad Bey üç yıl sonra Bosna sancak beyliğine atandığında Âli'yi de yanında götürmüştür. Ayrıca Âli, Bosna yıllarında askerlik ve kâtiplik dışında da görevler yapmış, sık sık Bosna ile İstanbul arasında gidip gelmesi, Rumeli'ye ve sınır boylarına yolculuk etmesi Ferhad Bey'in özel ulaklığı yapmış olabileceği görüşünü kuvvetlendirmektedir (Fleischer, 2021, s.101-106).

Âlî'nin hiçbir eserinde Bosna'da geçen bu yedi yılına ilişkin fazla bilgi yoktur. Kökeni gazaya dayanan Osmanlı devletinin sınırlarında akıncı olan ilk padişahlar sınır ötesinde Müslüman

olmayan ülkeleri baskı altında tutarak çok uluslu, çok dilli Osmanlı siyasal yapısının temelini oluşturduğu için Âlî, her zaman Bosna ile cihat arasında ilişki kurmuştur. *Zübdet'üt-Tevarih* adlı eserinin sonunda bölgeyi [*Dünya gazilerinin buluşma yeri ve her iklimden sadık mücahitlerin kaynağı*] olarak betimlemektedir. Âlî, 1574-75'te Bosna'da Yahya Bey'le tanışmış ve Yahya Bey, Mustafa Âlî'nin ününden ve bilgisinden etkilenerek Divan'ının giriş bölümünün taslağını özellikle Arapça açısından metni okuyarak yanlışlarını düzeltmesini istemiştir. Âlî'nin Bosna'da tanıdığı, yakınlık kurduğu şairlerden biri de aralarında şiir alışverişi olan, Âlî'nin bazı şiirlerine nazireler yazan Şânî'dir, Âlî'nin Bosna macerasıyla ilgili bilgimiz bununla sınırlıdır (Fleischer, 2021, s.109-112).

Hevâlar dil-güşâ sular hayâl-efzâ meger 'Âlî
Mişâl-i Bosna bir râhat-serây-ı dehre yaklaşdum (G- 860/5)

Havalar gönül açıcı, sular hayal artırıcı. Ey Âlî demek ki ben Bosna gibi dünyanın rahatlık sarayına yaklaştım.

Âli bu gazelinde sevgiliyi ferahlık veren Bosna şehrine benzetmekte, hayalinde sevgiliye (ona) kavuştuğunu, sevgilinin gönül sarayında rahatlığa erdiğini söylemektedir.

Biri ferzend-i 'Acem'dür birisi Bosnevî
K'oldı iti köpegi pişe-girân-ı Herseg(Kt- 140/2)

Biri Acem çocuğudur birisi Bosna. (onlar) Hersek'in alışılmış işinin köpeği oldu.

Gelibolulu burada biri Acem çocuğu birisi Bosna diyerek Rûmi ile Ahmet Bey'den bahsetmektedir. Çünkü bu gazelin bir önceki beytinde Âlî, "İki üstat; biri bir güneş iken Rûmi, diğeri Ahmet Bey yer ve zamanla övündü" demektedir.

*

Romanya'nın bir şehri olan Bosna'da ömrünün yedi yılını geçiren Mustafa Âlî'nin divanında Bosna, şehrin ferahlık veren güzelliği, Rûmi ve Ahmet Bey'le ilişkili olarak geçmektedir.

2.8. RÛM

Romaio isminin Arapça'ya geçmiş şekli olan Rûm kelimesi, “Romalı, Roma'ya mensup” anlamında olup daha önceki dönemlerde Roma ve Bizans ayrımı olmadığı için bu isim Arap-İslâm kaynaklarında hem Romalılar hem de Bizanslılar için kullanılmış, hangisinden bahsedildiği ise ancak bağlamdan anlaşılabilmiştir. Rumlar'ın soyunun Hz. İbrâhim'in oğlu İshak'tan geldiği ve onların Rûm b. Îsû b. İshak'tan dolayı bu adla anıldığını belirten kaynaklar da vardır. Ayrıca Rûm kelimesi bazı Arap kaynaklarında İslâm topraklarında yaşayan Rumlar için de kullanılmıştır (Hişam'dan akt. Avcı, 2008, s.222).

Etnik olarak Rûm asıllıları tanımlamak için kullanılan Rûm ifadesi, Rûmî şeklinde “Bizans'a mensup, Bizanslı” anlamına geldiği için bu kelime Rus, Ermeni, Bulgar, Slav ve diğer unsurlardan meydana gelen Bizans İmparatorluğunu ifade etmek amacıyla da kullanılmıştır. Bizans imparatorları için kayserin yanı sıra melikü'r-Rûm, azîmü'r-Rûm gibi terkipler kullanılırken, Akdeniz için Bahrü'r-Rûm, Anadolu başta olmak üzere Bizans topraklarını anlatmak için Bilâdü'r-Rûm / Arzu'r-Rûm ifadeleri de kullanılmıştır(Avcı, 2008, s.222).

Selçuklular ve Osmanlılar'da Rûm kelimesi, Anadolu Selçuklularına *Selâcika-i Rûm* adı verilerek hem “coğrafi bir isim” hem de bu coğrafyada yaşayan ve Grekçe konuşan etnik grubu ifade ederek “burada yaşayanları nitelemek için” kullanılmıştır. Anadolu'da müslüman-gayri müslim herkes için Rûm/Rûmî ismi kullanılmış, Anadolu'ya mülk-i Rûm, Osmanlı Devleti'nin Avrupa yakasındaki kısmına Rumeli, Osmanlı hükümdarlarına da Rum padişahı, Osmanlılar'ın ilk döneminde Amasya, Sivas ve Tokat'ı kapsayan bölgeye (eyâlet-i Rûm) adı verilmiştir. Bizans'ın varlığına son veren Fâtih Sultan Mehmet'in bir diğer unvanı da Kayser-i Rûm'dur. Rûmî tabiri kaynaklarda çoğunlukla Anadolu yanında Osmanlı anlamına da gelecek şekilde kullanıldığı için Rûmîlik, ırk bakımından Rumlar'ı değil, Osmanlılar'ı kapsayan kültürel ve sosyal bir kavram olarak düşünülmüştür. Türkler'in Anadolu'ya gelmesinden önce Doğu Roma hâkimiyeti altında hıristiyanlaşmış ve dilleri Grekçe/Yunanca'ya dönüşmüş yerli halklar için kullanılan bu terim, daha sonra Osmanlı idaresi altına giren Yunan anakarası, Trakya ve adalarda yaşayan, Grekçe konuşan topluluklar için “*tâife-i Rûmiyân*” şeklinde kullanılmıştır. Anadolu ve Osmanlı anlamındaki Rûmî kavramı XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bu anlamdan sıyrılarak etnik bir grubu ifade eder hâle gelmiştir (Avcı, 2008, s.225).

Daha önceki dönemlerde Anadolu'ya Rûm, Anadolu'ya da Rûmî adı verilmiştir. Bunun nedeni ise eskiden Doğu Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'yu da içine almasıdır. Burada yaşayan halkın

güzel ve beyaz ırktan olması sebebiyle klasik şiirde Rûm kelimesi, beyazlık, parlaklık, gündüz gibi unsurlarla ele alınarak sevgilinin beyaz yüzü için kullanılmaktadır. Rûm kelimesi genellikle Habeş, Zenci ve Zengibâ ile karşılaştırılmakta, gündüz Rûm ise gece Habeşli veya Zencî olarak düşünülerek tezat sanatı yapılmaktadır (Pala, 1999, s. 333). Ay (devr-i kamer), güzellik, güzellerin bolluğu, eğlence, şarap ve kâfirlerin çokluğu, peyniri gibi unsurlarla da ele alınan Rûm terimi, aynı zamanda Rûm (rom) adında bir içki çeşidi olduğu için tevriyeli şekilde de kullanılmaktadır (Yeniterzi, 2010, s.324).

2.8.1. Âlî'de Rûm

Osmanlı'nın Anadolu ve Rumeli'deki öz toprakları için "Rûm" ifadesini kullanan, Osmanlı ülkesinde doğan ve yetişen bir Rumi olan Âlî'nin tarih anlayışını; Anadolu ve Rumeli'de gelişen farklı kültürle birlikte medresenin evrenselci din geleneği ve Osmanlı'nın kozmopolit Arap-İran kültürü oluşturmuştur. 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun birleştirici bir kültürel ve siyasal bütünlük içermesi, Âlî'de Osmanlı edebiyatını ve tarihini inceleme heyecanını uyandıran neden olmuştur. Rûmî kökeninden gurur duyan Âlî'nin, bu kültüre olan coşkusu sadece dil ve ırk üzerine yorumlarına değil, kaynak seçimine de yansımıştır. *Künhü'l-Ahbar*'ın dünya tarihi bölümünde, İbn Melekzade Mehmed'i "Rûm âlimlerinden biri" olarak tanımlamış ve Osmanlı'nın en önemli özelliklerinden biri olan etnik çeşitliliği vurgulamıştır(Fleischer, 2021, s. 383-387).

Âlî, "*Kaşîde-i Sübhatü'l-irfân Müştemilet-i Hâlât-i Hazân Bâ-medâyihi-i Vezîr-i Kebîri Âşâf-Beyân*" adlı kasidesinden alınan aşağıdaki beyitte büyük vezir, vezir-i azâm Hasan Paşa'yı övmektedir.

Gül-i zemîn-i tarab nahl-i büstân-ı edeb
Büzürg-i Rûm u 'Arab eşref-i hudâvendân(K- 50/57)

Sevinç meydanının gülü, edep bahçesinin ağacı; padişahların en şerefli Rûm ve Arap'ın başkanı.

Bahâr-ı Hind ise ma'nîde Hüsrev ile Hâşan
Riyâz-ı Rûm'da bitmiş bu bir gül-i reyhân (K-50/71)

Hüsrev ile Hasan anlamda Hint baharı ise bu(benim şiirim), Rum bahçelerinde bitmiş bir gül-i reyhandır.

Şair burada “Hüsrev ile Hasan anlamda Hint baharı gibi canlı, güzel ise bu (benim şiirim) Rum bahçelerinde(Anadolu’da) yetişmiş hoş ve güzel kokulu bir çiçek olan gül-i reyhandır” diyerek kendi şiirini ve şairliğini övmektedir.

Âlî, vezir-azâm Mehemmed Paşa’ya sunduğu kasidesinden alınan bu beyitte “*Rum ülkesinin padişahı o kadar doğrudur ki ona karşılık yolun tamamı hep yanlıştır*” diyerek Osmanlı padişahını “Padişah-ı mülket-i Rûm “ olarak adlandırmış ve ona övgüde bulunmuştur.

Şu deñlü toğrısıdur pâdişâh-ı mülket-i Rûm’uñ
Aña nisbet cemî’-i istiķâmet hep saķâmetdür (K- 57/16)

Gelibolulu Mustafa Âlî, “*Kaşide-i Belâgat-edâ Der-sitâyiş-i Hod-nümâ*” başlıklı kasidesinin bu beytinde kendisinin şöhretinin tüm Osmanlı ülkesinde yayıldığını söylemektedir.

Âb-ı rûy-ı memâlik-i Rûm’am
Fazl ile şöhre-i diyâram ben (K- 96/17)

Ben, Rum ülkelerinin yüzü suyuyum. Erdemlerimle ülkenin meşhuruyum.

Aşağıdaki beyitte zalim, merhametsiz anlamına gelen Tatar kelimesi sevgilinin gözünü nitilemekte ve yüzünün çizgileri Kefe’den Rum’ a getirilen hatıra lale olmaktadır.

Çeşm-i Tâtâr’a karşı haţ-ı rûyuñ âşkâr
Pervâzi lâledür Kefe’den Rûm’a yâdgâr (G- 188/1)

Tatar göze karşı yüzünün çizgileri belli, Kefe’den Rûm’a hatıra laledir.

Lale, Osmanlı devrinde Kırım’ın güneyinde bulunan Kefe’den getirilmiştir (Baytop’dan akt. Kartal, 1997,s.109) burada sevgilinin zalim gözüne karşı yüzünün çizgileri Kefe’den Rum’a getirilen hatıra bir laleye benzetilmektedir. Şair burada “hat-ı rûy- pervâzi lâle/ çeşm-i Tatar-yâdgâr kelimeleriyle leff ü neşr sanatına başvurarak sevgilinin yanağını kırmızı rengi dolayısıyla lâleye, zalim bakışını ise bir hatıra benzetmektedir.

“*Kaşide-i Diğer Der-Taşavvuf Ya ‘ni Der-sırr-ı Taşarruf*” başlıklı kasidesinden alınan bu beyitte şair, “*Ben Rum şairlerinin yüzünün suyu iken neden alçak ve adî kimseleri koruyup kollayan dünyayı yalanlayayım*” demektedir.

Āb-ı rūy-ı şā'irān-ı Rūm iken 'Ālî neden
Sifle-perver dehri ben her yirde yalan eyleyem (K- 13/ 101)

Ālî, burada sohbet arkadaşı Musahib Mehemmet Paşa'yı övmektedir.

'Arab'dan tā 'Acem'den yāduña herkes kıl olmuştur
Şanurlar sensin ancak Rūm ilinüñ mîr-i mîrānı (K- 58/7)

Arap'tan Acem'e kadar senin hatırına herkes kul olduğu için Rum ülkesinin beylerbeyi sadece sensin zannederler.

Ġam degül çigneseler nüsha-i zātuñ 'Ālî
Hünerüñ Rūm'da maḥsūd-ı ümem gibi gelür (G- 450/7)

Ali, senin şiirinin nüshasını çigneseler gam değil, senin şairlik yeteneğın Rum'da ümmetin biçilmiş ekini gibi gelir.

Başın alur şāh-ı gül mānend-i kişver-gîr-i Rūm
Dimesünler lāleler gülşende şāhîlerdenüz (G- 564/4)

Laleler gül bahçesinde şāhîlerdeniz demesınler, gül padişahı Rum padişahı gibi onun başını alır.

Gelicek gülşene gül hem-çü şeh-i mülket-i Rūm
Surḥ-ser gibi kaçır başın alup her lāle (K- 73/10)

Gül, Rum ülkesinin padişahı gibi gül bahçesine gelince her lale kızılbaş gibi başını alıp kaçır.

X. yüzyıl itibariyle İslâmiyet'i kabul etmeye başlayarak bunu eski birtakım inançlarıyla birleştiren konar-göçer Türkmenler için farklı coğrafyalarda kullanılan Kızılbaş kavramı (Üzüm, 2002, s.546) burada lalenin konar-göçer Türkmenler –kızılbaş- gibi başını alıp kaçmasıyla söz konusu olmuştur.

Aşağıdaki beyitte Ālî, büyük bir savaş kahramanı ve Yemen/Sana beylerbeyi olan Özdemiroğlu Osman Paşa'yı övmektedir.

Zahîr-i mülk-i Rûm'am düşmen ey 'Âlî ne kâfirdür
Zahîrûmdür benüm 'Oşmân Paşa gibi bir gâzî (G- 1440/6)

Ey Ali! Ben, Rum ülkesinin parlayanıyım, düşman nasıl bir kâfirdir! Osman Paşa gibi bir gazi benim arka çıkanım, destekçimdir.

Âlî'nin “*Din Büyüklere Övgü/Der-tavşîf-i Şeyh Şucâ'ü'd-dîn Rahmetu'llâh*” adlı kasidesinden alınan bu beyitte şair, “*Bir an için ortaya çık ki, zahir görünsün. Fâryâb'ın ülkesi Rum ülkesini kısıksın*” diyerek Şeyh Şucâ'üddin'i övmektedir.

Bir dem zahîr ol ki zühür eylesün Zahîr
Kılsun diyâr-ı Rûm'ı hâsed mülk-i Fâryâb (K- 89/24)

Sultan Varlığı ve Şücâüddin Baba olarak da bilinen Şücâüddin Velî, XIV-XV. yüzyıllarda Anadolu'da yaşayan Kalenderî şeyhidir (Şahin, 2010, s.247).

Zahîr-i Fâryâbî ise Hiciv şiirleriyle tanınan Reşîdî-i Semerkandî'nin öğrencisi, şiirlerinde genellikle “Zahîr” mahlasını kullanan Fâryâb, “Sadrü'l-hükemâ” ve “Melikü'l-keâm” unvanları ile tanınan İranlı kaside şairidir (Atalay, 2013, s.87). Âlî, beyitte bu iki kişiden bahsederek Rum ülkesinin yani Osmanlı'nın edebiyatta İran'dan daha ileride olduğunu belirtmektedir.

Gelibolulu “*Be-cenâb-ı Şehryâr Firistâde*” adlı mesnevisinden alınan bu beyitte padişahın elçisine “Dört dilden kuluna mektup buyur. Marifetimi Rum kâtiplerine duyur” diyerek çeşitli dillere hâkim olması nedeniyle kendisini ve şairliğini övmektedir.

Çâr -dilden kuluña nâme buyur
Hünerüm münşiyân -ı Rûm 'a tıyur (Mes- 4/16)

Âlî, aşağıdaki üç beyitte devletin önemli görevlerine yerleştirilecek kişilerin alanında uzman kişiler arasından seçilmediğini, adam kayırma, haksız atamaların olduğunu, adaletin yerini zulüm ve eziyetin aldığını belirtmektedir.

Mülk-i Rûm'uñ bu iktizâsı mıdur
'Ulemâdan seçilmeye cühela(Kt- 4/19)

Âlimler, cahillerden ayırt edilmiyor. Rum ülkesinin layığı bu mudur?

Ma‘mûre idi ‘adl ile evvel diyâr-ı Rûm
Zûlm âteşiyile şimdi yıkıldı rücûmdan (G- 1040/5)

Rum ülkesi başlangıçta adaletle kurulmuştu. Şimdi ise eziyet ateşiyile taşlamalardan yıkıldı.

Ey şoran hâlini ben hâke diyâr-ı Rûm’uñ
Zûlm ü hayf itmede hâkimleri Haccâc oldu(Kt- 103/1)

Ey ben fakire Rum ülkesinin halini soran kişi! Hâkimleri zulüm ve korku salmada Haccâc oldu.

“Zâlim” lakabıyla tanınan Haccâc, Emevî komutanlarından olduğu ve rivayete göre 120.000 kişiyi öldürttüğü bilinmektedir (Pala,1999, s.163). Âlî burada Anadolu’nun hâkimlerini görevini yerine getir(eme)melerini Haccâc’a benzetmektedir.

“*Der-ıaleb-i Tekâ’üd Güfte Hakkâ ki Dürer-i Girân-Bahâ-yı Süfte*” başlıklı kasideden alınan bu beyitte Âlî, “*Rum toprağından soğuk hava dokundu bana. Hicaz toprağına yönelerek ısındım*” demektedir.

Bârid hevâ toğandı baña hâk-i Rûm’dan
Mülk-i Hicâz’a ‘azm ile germiyyet eyledüm (K- 99/35)

Edebiyatımızda sevgilinin bulunduğu yer Hicaz’a benzetilir. Âlî, sevgiliden uzakta kaldığı için Rum topraklarında yapamayarak sevgilinin bulunduğu yer olan Hicaz’a (hacca) gitmek istemiştir.

Aşağıdaki iki beyitte Âlî, değerinin bilinmediğinden yakınarak isteklerine ulaşmak için -başka ülkelere gitmek gibi - kendisine farklı yollar aramaktadır.

‘Âlî diyâr-ı Hind’e varup ‘arz-ı gevher it
Gördüñ ki qadr u kıymetüñi bilmez ehl-i Rûm (G- 959/6)

Gördün ki Rum ehli senin değerini bilmez. Ey Ali, Hint ülkesine gidip cevherini sun.

Rûmiyân bilmedi qadrüñ bilür ammâ ‘Âlî
Nükte-sencân-ı Hôrāsân u Kûm u Gence vü Rey(G- 1546/7)

Rumlar kıymetini bilmedi fakat Horasan, Kum, Gence ve Rey’in nükte değerlendireni Âlî bilir.

Aşağıdaki beyitte Âlî, “Ey Ali! Ben söz makamını zorlayan Rûmî’yim. Doğudan Arap Irak’ına kadar benim dilimdir” diyerek kendisini ve şairliğini övmektedir.

Be-zür-ı hükm-i suhan merd-i Rûmî’yem ‘Âlî
Zi-şark tâ-be-‘Irâk-ı ‘Arab zebân-ı menest (G- 105/10)

Anadolu tasavvuf geleneğine derin ilgi duyan Âlî, Melami- Bayrami evliyasına bağlanmıştır. 1595’te Amasya’ya giderken Akşemseddin’in türbesini ziyaret eden Âlî, Bayramiliğin kurucusu Hacı Bayram’ın Ankara’daki türbesini de ziyaret ederek doğduğu yer olan Gelibolu’da Bayramilik öğretisinin yayan Yazıcızade Mehmed’e de inancını bildirmiştir. Ayrıca Kayseri yolu üzerinde Anadolu’nun en meşhur evliyalarından olan Hacı Bektaş-i Veli’yi ziyaret ederek kendisinin padişaha yakın bir makama getirilmesini sağlaması için ona dua etmiştir (Fleischer, 2021, s.261-262). Aşağıdaki iki beyitte Âlî’nin tasavvufa ve Hacı Bektaş-i Veli’ye olan ilgisini görmekteyiz.

Diyâr-ı Rum’uñ eyâ kûtbı Hâcî Bektâşî
Gelem cenâbuña çün hîdmetüñe tâlib olam(Kt- 207/1)

Ey Rum ülkesinin büyük evliyası Hacı Bektaş! Huzuruna geleyim nice hizmetine istekli olayım.

Rûm’dur ehl-i velâyet çoğ olur bunda velî
Cümlenüñ serveri sulţân Hâcî Bektâş-ı Velî (G- 1478/1)

Velilik ehli Rum’dur, burada çok olur ermiş kişi. Hepsinin önderi sultan Hacı Bektâş Veli.

“Rûm” ismi İslamiyetten sonra Bizans idaresinde bulunmuş Anadolu’yu gösteren coğrafi bir isim olarak kullanılmıştır. XIII. yüzyılda Batılı seyyahlar, Türklerin idaresindeki Anadolu için Turquemenie (Turquie) ismini kullanırken Bizans İmparatorluğu’na bağlı bölgeler için Romanie (Romania) terimini kullanmışlardır. Sonrasında bu terim daha çok Balkan yarımadası için kullanılır hâle gelmiştir. Osmanlı’nın Anadolu’ya karşı denizin ötesinde Bizanslılardan fethettikleri bölgeler için kullandıkları “Rum-ili” ismini Romania’dan almışlar ve bu ismi Balkanlar için de kullanmışlardır. Rûm ismi Anadolu’da Selçukluların hâkim olduğu yerleri gösteren coğrafi bir isim olarak kalırken Rumeli ismi tarihi adlandırmanın yanı sıra İstanbul şehrinin Boğaz’ın batısında kalan kesimlerinin adı olarak Rumeli yakası ve bu yakada bulunan Rumelihisarı ve Rumelikavağı gibi semt ismi olarak kullanılmaktadır (İnalçık, 2008, s.232).

Âlî, Rum beylerbeyi Mustafa Paşa'ya sunduğu bu kasidesinde Paşa'yı şu şekilde övmektedir.

Şeh-i erbâb-ı kerem Rûm ili begler begisi
Bâğ-ı cūdında felekler aña katmer lāle (K- 73/13)

Rum ilinin beylerbeyi kerem sahibi padişahı. Cömertlik bağında felekler ona kat kat laledir.

Şair aşağıdaki beyitte “Dünyanın ülkelerinde yüzü parlayan ki yani Rum ilinde Gelibolu” diyerek kendi memleketini övmektedir.

Ekālîm -i cihānda yüzi şulı
Ki ya 'nî Rûm İli'nde Gelibolu(Mes- 2/24)

Gelibolulu bu beytinde padişaha “Eğer o olmazsa bari ne var, Rum iline defterdar eylesen” diyerek ondan kendisi için defterdarlık istemektedir.

Eger ol olmaz ise bārî ne var
Eyleseñ Rûm iline defterdār(Mes- 4/21)

*

Rûm, Osmanlı'nın Anadolu ve Rumeli'deki öz topraklarını ifade eder. Bu topraklarda yetişmiş bir şair olan Âlî, Rûmî kökeninden gurur duymuş, bunu da şiirlerine yansıtmıştır. Âlî, divanında “*Sevinç meydanının gülü, edep bahçesinin ağacı*” diyerek vezir-i âzam Hasan Paşa'yı, “*Arap'tan Acem'e kadar senin hatırına herkes kul olduğu için Rum ülkesinin beylerbeyi sadece sensin zannederler*” diyerek sohbet arkadaşı Musahib Mehmed Paşa'yı, “*Ben, Rum ülkelerinin yüzü suyuyum. Erdemlerimle ülkenin meşhuruym*” diyerek kendisini övmüştür. “*Rum ülkesi başlangıçta adaletle kurulmuştu. Şimdi ise eziyet ateşiyle taşlamalardan yıkıldı*” diyerek Rûm ülkesinde adaletin yerini zulmün, haksızlığın aldığını anlatarak dönemi çeşitli açılarla değerlendirmiş; Âlî, kendisinin değerinin bilinmediğinden bahsederek Horasan, Kum, Gence ve Rey'in nükte değerlendireninin kendisi olduğunu söylemiştir. Ayrıca tasavvufa duyduğu derin ilgi ve bağlılık nedeniyle büyük evliya Hacı Bektâş Veli'ye değinmiş; Rum ilinde defterdarlık görevi istemiştir.

2.9. AZERBAJCAN VE GÜRCİSTAN

Azerbaycan kelimesinin Büyük İskender'in hizmetine giren İranlı satrap Atropates'in adından geldiği, İskender'in ölümünden sonra Atropates'in müstakil bir krallık kurarak bu devlete "Atropates'in ülkesi" anlamında Grekçe Atropatene adını verdiği söylenmektedir. Zamanla Ermenicede Atrapatakan, Orta Farsça'da Aturpatakan, Süryânîcede Azarbaygan şeklinde söylenmiş fakat kelime Arapçada g/c değişikliğiyle Azerbaycan'a dönüşmüştür. Ayrıca bu kelimenin Pehlevîce âzer "ateş" ve bâykân "muhafız" kelimelerinden oluştuğu veya Azarbâz b. Bîvaresf şahıs adından geldiği gibi görüşler de vardır (Buniyatov,1991, s.318)

Büyük Kafkas sıradağlarının güney tarafında yer alan ülkenin başşehri Tiflis'tir (Tbilisi). Resmî adı Gürcistan Cumhuriyeti olan ülkenin adı Rusça'da Gruzya, Gürcüce'de Sakartvelo ve Batı dillerinde Georgia/Géorgie şeklindedir. Ülkede resmî dili Gürcüce olmakla birlikte Rusça hemen herkes tarafından bilinen ikinci dildir (Dursun, 1996, s. 310-311). Azerbaycan ve Gürcistan edebiyatımızda sadece bir ülke ismi olarak geçmektedir.

2.9.1. Âlî'de Azerbaycan ve Gürcistan

Sultan III. Murat'ın tahta çıkmasının ardından Gürcistan, Azerbaycan ve Şirvan yöresine başkomutan olarak görevlendirilen Lala Mustafa Paşa, devrin önde gelen ismi Hoca Sadeddin Efendi'den Âlî'nin münşi olarak yanında görev almasını istemiştir. Paşa'nın bu isteği yerine getirilmiş, Âlî, Lala Mustafa Paşa'ya divan kâtibi olmuştur (Şeker, 1997, s.10). Kafkasya'nın fethinden sonra Osmanlı ordusu Tiflis'e ulaşmıştır. Bu şehir, Âli'yi büyüleyerek merakını uyandırmıştır. Bölgenin hükümdarlarının ve Tiflis kentinin tarihini araştıran Âli, yirmi yıl sonra *Künhü'l- Ahbar*'da bu çalışmalarına yer vermiştir (Fleischer, 2021, s.134).

"*Tercî'-bend Der-tehniyet-i Feth-i Şirvân Bâ-medh-i Sulţân Murâd Han*" adlı tercî-i bendinde Âlî, Şirvan fethindeki başarısından dolayı Sultan III. Murat'ı övmektedir.

Çor Āzerbāycān halkını bî-cān āteşe kahrūñ

Yağarsın öñ soñ ey şeh mülket-i Gılān'ı ser-tā-ser (Trc- 8/4-2)

Senin kahrın Azerbaycan halkını cansız ateşe koyar. Ey Gilan ülkesinin padişahı (Sultan Murat) sen, (onu) baştanbaşa yakarsın.

Mustafa Âlî, “*Kaşide Der-mezemmet-i Sinân Paşa*” adlı kasidesinden alınan bu beyitte “(senin) uğursuz ayağın/adımın düzeni bozduğu için Gürcistan yolunda intizamlı olmaktan başka çare yok” diyerek Sinan Paşa’yı yermektedir.

Nā-mübārek kâdemi şöyle kâlupdur muhtel
Çāre yok muntazam olmağa reh-i Gürcistān (K- 53/13)

Âlî, “*Kaşide-i Guzin Der-medāyih-i ‘Osmān Paşa-yı Kām-bîn Raḥimehullāh*” adlı kasidesinden alınan bu beyitte Şirvan seferindeki başarısından dolayı Özdemiroğlu Osman Paşa’yı övmektedir.

Çengelistan gibi birbirine koysun nizeñ
Şir-i şemşirün ile cümle-i Gürcistān’ı (K- 62/7)
Sen, kılıcının aslanıyla, mızrağın tüm Gürcistan’ı orman gibi eder.

“*Tercî‘-bend Der-tehniyet-i Fetḥ-i Şirvān Bā-medḥ-i Sultān Murād Ḥan*” adlı tercî-i bendinde Şirvan fethi dolayısıyla Sultan Murat’ı övmektedir.

Musahhar kıldı Ḥaḳ sen şāha Gürcistān’ı ser-tā-ser
Alursın ‘ākıbet irān ile Tūrān’ı ser-tā-ser (Trc- 8/4-1)

Nihayetinde sen İran ile Turan’ı baştanbaşa alırsın. (Çünkü) Hak, Gürcistan’ı baştanbaşa sen padişahın emri altında eyledi.

*

Azerbaycan, Gürcistan ve Şirvan yöresine başkomutan olarak görevlendirilen Lala Mustafa Paşa’ya divan katibi olan Mustafa Âlî’nin divanında bu ülkeler, Şirvan fethi ve bu fetihteki başarılarından dolayı Sultan Murat ve Özdemiroğlu Osman Paşa ile ilişkili olarak geçmektedir. Âlî, bu kişileri överken Yemen fethindeki yaşanan fiyaskonun sebebi olan Sinan Paşa’yı bir beyitte yermektedir.

2.10. ŞİRVAN

Kafkas sıradağları ve Alazan çayı arasında yer alan halk arasında Ahvan diye adlandırılan Şirvan, kaynaklarda Şervân veya Şâberân/Şâburân şeklinde yer almaktadır. Eski haritalarda Cambisena

olarak anılan bu şehrin batı kısmı susuz, dağlık ve kayalık bir yer olduğu için Strabon tarafından buraya “Susuz il” adı verilmiştir. Bir diğer görüşe göre şehrin ismi Sâsânî Hükümdarı I. Hüsrev Enûşîrvân’ın isminden gelmektedir. Ayrıca kelimenin “şîrevân”dan (hoş ve güzel) türetilmiş olduğu da düşünülmektedir. Sâsânîler devrinde Azerbaycan’ın en büyük şehirlerinden biri olan bu şehir halk etnolojisinde “Şirler diyarı, Şirler meskeni” olarak adlandırılmıştır(Selmâsîzâde’den akt. Aydın, 2010, s.204). Günümüzde önemli bir ticaret ve sanayi merkezi olan Şirvan’da ekonomik yapı, ipek dokuma ve boyamacılığı yanında yün dokumacılığına dayanmaktadır. Kafkasya’da önemli bir ipek ve yün merkezidir (Aydın, 2010, s.206). Günümüzde hâlen halılarıyla meşhur olan bu şehir, şiirimizde geçmişte ipek üretim merkezlerinden biri olması yönüyle ve ünlü şair Hâkânî-i Şîrvânî ile anılmaktadır (Paydaş’tan akt. Yeniterzi, 2010, s.327).

2.10.1. Âli’de Şirvan

Serdarlığa getirilen Lala Mustafa Paşa, 27 Nisan 1578’de Şirvan seferine çıkmıştır. Âlî, paşanın sefer kâtipliğini üstlenmiş ve paşaya mabeyinci ve teşrifatçı olarak da hizmet ederek danışmanlık yapmıştır. Kolay olmayan Kafkasya’nın fethinde ağustos sonlarında Osmanlı ordusu Tiflis’e ulaşmıştır. Çoğunluğu gayrimüslim olan Tiflis, Âli’yi büyüleyerek merakını uyandırmıştır. Bölgenin hükümdarlarının ve Tiflis kentinin tarihini araştıran Âli, yirmi yıl sonra *Künhü’l-Ahbar*’da bu çalışmalarına yer vermiş, daha sonra çalışmalarına Dağıstan ve Şirvan’ın tarihini, folklorunu da eklemiştir. Lala Mustafa Paşa, fethedilen toprakları Osmanlı yönetimine bağladıktan sonra Özdemiroğlu Osman Paşa’yı Şirvan beylerbeyliğine atamış ve kışı Erzurum’da geçirmek üzere dönüş hazırlıklarına başlamıştır. Daha sonra sefer kâtibi Âlî ile Şirvan’dan ayrılmıştır (Fleischer, 2021, s.133-134-135).

Âli “*Kaşîde-i Ceng Der-medh-i ‘Osmân Paşa*” adlı savaş kasidesinin bu beytinde Özdemiroğlu Osman Paşa’yı övmektedir. Lala Mustafa Paşa, yeni fethedilen toprakları Osmanlı yönetimine bağladıktan sonra Safevîlerin yeniden işgal girişimini engellemek amacıyla eski dostu Özdemiroğlu Osman Paşa’yı Şirvan beylerbeyliğine atamıştır. (Fleischer, 2021, s.135).

Âlî bu kasidesinin aşağıdaki beytinde Osman Paşa’yı Şirvan valisi olarak övmektedir.

Zâtuñ bilindi vâlî-i Şîrvân iken tamâm

Sensin bu devr içinde Enûşîrvân-ı ceng (K- 59/6)

Senin zatın Şirvan valisi olarak bilindi. Bu çağ içinde savaşın Nuşîrevan’ı/ölümsüz ruhu sensin.

Âli, “*Kaşide-i Guzin Der-medāyih-i ‘Osmān Paşa-yı Kām-bīn Raḥimehullāh*” başlıklı kasidesinin bu beytinde “Ey aslanca saldırıyla Şirvan’ı açan! Dağıstan ülkelerini kaplan gibi inleten!” diyerek Osman Paşa’yı övmektedir.

Ey açan şavlet-i şîrāne ile Şîrvān’ı
İñleden bebr gibi mülket-i Tağıstān’ı (K- 62/1)

Sultan III. Murat’ın tahta çıkmasının ardından Gürcistan, Azerbaycan ve Şirvan yöresine başkomutan olarak görevlendirilen Lala Mustafa Paşa, devrin önde gelen ismi Hoca Sadeddin Efendi’den Âlî’nin münşi olarak yanında görev almasını istemiştir. Paşa’nın bu isteği yerine getirilmiş, Âlî, Lala Mustafa Paşa’ya divan kâtibi olmuştur (Şeker, 1997, s.10). Aşağıda yer alan bir müseddeste Gelibolulu Âlî, Şirvan seferinin serdarı olan Lala Mustafa Paşa’yı övmektedir.

Şalındı bir kuluñ emrũñle Gürcistān u Şîrvān’a
‘Alevler şaldı nār-ı kahrı Gīlān ile Kāşān’a
Tolaşdı çıkdı ejder gibi şimdi Rūs u Boğdān’a
Çeküp tığ öğredüp cān gāretin yağmā-perestāna
Sen ol şāhib-kırānsın bir kulından ağladı kanı
Dem oldı surḥ-serler şāhı gāh oldı Kırım Ḥānı (Msd- 8/2)

Bir kulun (senin) emrinle Gürcistan ve Şirvan’a gönderildi. Alevler Gilan ve Keşan’a kahır ateşini gönderdi. Şimdi ejder gibi Rus ve Boğdan’ı dolaştı. Kılıcını çekip yağmacılara yakışır şekilde can yağmacılığını öğretti. Sen o muzaffer hükümdarsın ki bir kulundan ağladı yurdun. Kırım padişahı an oldu Kızılbaşlar padişahı oldu.

1571 yılında Lala Mustafa Paşa’nın aracılığıyla Lahsâ beylerbeyliğine gönderilen Osman Paşa, bir yıl bu görevde kalmış, daha sonra 1573’te Basra’ya nakledilmiştir. 1578’de Osmanlı-Safevî savaşının başladığı dönemde serdar olan Lala Mustafa Paşa, Osman Paşa’yı sefere çağırarak ona Şirvan ve Dağıstan beylerbeyliğini teklif etmiştir. Osman Paşa, teklifi kabul ederek sefere katılmış ve Osmanlı kuvvetlerinin üstün gelmesinde önemli rol oynamıştır. Bunun üzerine Lala Mustafa Paşa, Osman Paşa’yı vezir rütbesine yükselterek küçük bir ordu ile Şirvan ve Dağıstan beylerbeyi olarak cepheyi korumakla görevlendirmiştir (Zeyrek’ten akt. Çiçek, 2007, s.471). “*Muṣemmen-i Belāğat-nümā Der-medḥ-i ‘Osmān Paşa*” adlı bu müsemmenin aşağıdaki iki müsemmeninde Âlî, bu nedenle Osman Paşa’yı övmektedir.

Menzil oldu rahşuña gāhı Habeş gāhı Yemen
 Zātuña geh Başra me'vā oldu geh Laḥsā vaṭan
 Re'y ü tedbırüñle her mülketde olduñ mü'temen
 'Ākıbet Şırvān'da kadrüñ mihri toğdı şarkdan
 Ḥan-ı ḥā'in cengi ḥod olmışdı bir vaz'-ı ḥasen
 Ḥaḳḳ'uñ oldu şadr-ı a'zam şadrı āḥır cümleden
 Qanda gitseñ ola yardımcıuñ Ḥudā-yı Müste'ān
 Fetḥ ü nuşret hem-rikāb olsun sa'ādet hem-'inān (Msm 2/2)

Güzel atına bazen Habeş bazen Yemen durak oldu. Senin zatına bazen Basra mekân oldu bazen Lahsa vatan. Fikirlerin ve önleminle her ülkede güvenilir oldun. Nihayet Şirvan'da senin değerinin güneşi doğudan doğdu. Hıyanet eden hânın savaşı güzel bir gelişmeydi. Sadrazamlık makamı herkesten ziyade senin hakkın oldu. Nereye gitsen Allah yardımcın olsun. Fetih ve yardım arkadaşın saadet dostun olsun.

Tā ki ma'mūr eyledüñ Şıran ile Şırvān'ı hep
 Kırdurup rübāhın alduñ cümle Dāğıstān'ı hep
 Tiğ-ı tedbırüñle aç ser-cümle nahlistānı hep
 Bir süri ḥınzıre lāyık görme Gürcistān'ı hep
 Baş açuḳ düşmendür ol Gürcülerüñ gürgānı hep
 Kes başın Sımon-ı Ta've'nüñ al ol meydānı hep
 Qanda gitseñ ola yardımcıuñ Ḥudā-yı Müste'ān
 Fetḥ ü nuşret hem-rikāb olsun sa'ādet hem-'inān (Msm- 2/3)

Şiran ile Şirvan'ı hep imar ettin. Hilekarı alt edip tüm Dağistan'ı hep aldın. Önlem kılıcınla bütün Nahlistan'ı hep aç. Gürcistan'ı bir sürü domuza layık görme hiç. Gürcülerin canavarı hep baş açık düşmandır. Simon-ı Ta've'nin başını kes, o meydanı hep al. Nereye gitsen Allah yardımcın olsun. Fetih ve yardım arkadaşın saadet dostun olsun.

Şair aşağıdaki iki beyitte Şirvan'ı fetheden Sultan Murat'ı ve onun savaş meydanındaki yiğitliğini övmektedir.

Muḳarrerdür velāyet sırrı ey şāh-ı cihān sende
 Ki Şırvān mülkin aldı bir kuluñ çaḳ vardı Der-bend'e (Trc- 8/1-1)

Ey dünyanın padişahı! Şüphesiz velayet sırrı sendedir. Bir kulun Şirvan ülkesini aldı, Derbend'e kadar vardı.

Şererler şaldı na'l-i rahşumuz Şirvân'a kim şāhum
Eşirrâ nâlesi oldu bu şavtuñ nağme-perdâzı(Trc- 8/2-3)

Güzel atımızın nalı Şirvan'a kıvılcımlar saldı ki padişahım. Şerlilerin iniltisi bu seslerin nağmesi oldu.

Gelibolulu Âli, bayram nedeniyle yazdığı bu kasidesinde “*Dünyanın hükümdarı Sultan Murat ki onun kılıcının kıvılcımı Şirvan ülkesine ateş saçtı*” diyerek yine dönemin padişahını övmektedir.

Cihānuñ Erdşir'i Hāzret-i Sultān Murād ol kim
Şerār-ı tığı hālā āteş urdı mülk-i Şirvân'a (K- 36/14)

Âli aşağıdaki gazelinde Acem padişahının Sultan Murat'ın kapısına gelip aman istediğini söylemekte, değersiz bir kulun şehri yönettiğini belirtmektedir. Sultan Murat'ın adamlarından biri şehri ele geçirirse İskender ve Nüşirevân'ın bu durumdan çok hoşnut olacağını söylemektedir.

Ne sırdur bir kuluñ Şirvân'ı zabt itmek huşūşā kim
Anuñ zabtı ya İskender ya hōd Nüşirvân ister(G- 245/2)

Başkaca bir kulun Şirvan'ı ele geçirmesi nasıl sırdır ki, onu ele geçirmek için ya İskender ya da Nuşirevan lazımdır.

Şıgmaz Demür Kapulara şirānumuz bizüm
Geşt ü güzārumuz tayanur Şirvân'a dek (G- 713/4)

Bizim aslanlarımız Derbent (Demirkapı)'e sığmaz. Gezip dolaşmamız Şirvan'a kadar dayanır.

Âli, burada askerlerimizi aslana benzeterek Osmanlı ordusu ve padişahını övmektedir.

Lala Mustafa Paşa'nın himaye ettiği bir Divan-ı Hümayun kâtibi olan Dal Mehmed Çelebi, Asafi mahlasıyla tanınmaktadır ve Âli'nin yakın dostudur. Dal Mehmed, Lala Mustafa Paşa tarafından Özdemiroğlu Osman Paşa'nın hizmetine atanırken beylerbeyi tarafından da yeni vilayetin tahrir

işlerini yürütmekle görevlendirilmiştir. Çelebi'nin gösterdiği askerî ve yönetsel başarı kısa sürede onun sancak beyliğine yükselmesini sağlamıştır. (Flesicher, 2021, s.135-136).

Şair aşağıdaki beyitlerde beyitlerde Dal Mehmet Paşa'nın göreve getirilmesine dikkat çekmektedir.

Bahtı açıldı Şirvāniyānuñ
Naḥl-ı meserret gül gibi bitdi (Kt- 34/4)

Şirvanlıların talihi açıldı, sevinç ağacı gül gibi ortaya çıktı.

Mülk-i Yemen'den ümmîd iderken
Tārîḥ düşdi Şirvān'a yitdi(Kt- 34/5)

Yemen ülkesini isterken gitti Şirvan'a tarih düştü.

Dāl Paşa-yı āşafî-'unvān
Gitdi Şirvān'a toḡru şirāne (Trh- 21/1)

Âsaf unvanlı iki büklüm paşa, aslan gibi Şirvan'a doğru gitti.

Mülhim-i ğaybdan gelüp müjde
Düşdi tārîḥi gitdi Şirvān'a (Trh- 21/5)

Bilinmeyen âlemden müjde geldiğinde (o), Şirvan'a gitti, tarih düştü.

Beş yıl itdüm diyār-ı şarka sefer
Mülk-i Şirvān'a dek tayandı güzer (Mes- 4/4)

Beş yıl Doğu ülkelerine sefer ettim. Yolum Şirvan ülkesine kadar dayandı.

Âli, yukarıdaki beyitte elçi olarak gönderildiği padişaha kendi durumunu arz etmektedir.

Âli, Lala Mustafa Paşa için “(O), Şirvan ülkesine hâkim olmakta ve Kars Kalesi'ni tamir etmekte” demektedir.

Mülk-i Şirvân'ı kılmada teşhîr
 Kâl'a-i Karş'ı itmede ta'mîr(Mes- 4/6)

*

Halılarıyla meşhur, ipek ve yün merkezi olan Şirvan, Âli divanında dokumacılıkla ve ünlü şair Hâkânî-i Şirvânî ile geçmemektedir. Şirvan seferi için Lala Mustafa Paşa'ya sefer kâtibi olan Âli, sefere yakından tanık olarak Sultan Murat'ı ve Lala Mustafa Paşa'yı savaş meydanındaki yiğitliklerini, Osmanlı ordusunu, fetihten sonra buraya atanan kişiler olan Osman Paşa ve Dal Mehmet Paşa'yı övmektedir. Âli'nin divanında Şirvan, sefer ve sonrasında buraya atanan kişiler hakkında görüşleriyle yer almaktadır. Bu durum Âli'nin tarihçi kimliğini bizlere göstermektedir.

2.11. HALEP / HALEBÜ'Ş-ŞEHBÂ

Geçmişte Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerinden biri olan Halep, Suriye'nin başkenti Şam'dan sonra en büyük şehridir. Burada yapılar Kayşanî denilen sarımsı beyaz taştan yapıldığı için şehre “akça Halep” manasında Halebü'ş- Şehbâ adı verildiği söylenir. Halep, süt sağma veya süt; şehbâ ise kırçıl, ak anlamına gelmektedir (Yeniterzi, 2010, s.312). Evliya Çelebi, seyahatnamesinde bu konudan şu şekilde bahseder: Mekke'ye gitmeden önce Halep'te sütçülük yapan Hz. İbrahim'in sütünden yoğurt, kaymak, tereyağı ve kesme peynirleri yapıp misafirlerine ikram ettiği Sevrü'ş- Şehb (beyaz inek) adında bir ineği vardı. Bu sebeple şehre Halebü'ş- Şehbâ (sağılmış beyaz inek) denmiştir (Gökyay'dan akt. Yeniterzi, 2010, s.312). Başka şehirler için de ortak kullanılabilen diğer unvanlardan farklı olarak sadece Halep için kullanılan bu unvan(şehbâ) aslında kır ve akçıl görünen atların sıfatı olarak kullanılır fakat Halep'in uzaktan kırçıl görünmesinden dolayı bu şehre unvan olmuş ve “Halebü'ş-şehbâ” şeklinde ifade edilmiştir(Devellioğlu'dan akt. Aydın, 2017, s.43).

Halep kelimesinin süt anlamına gelmesi nedeniyle edebiyatımızda Halep ile süt arasında bir ilişki kurulmaktadır. Edebiyatımızda Halep meşhur kumaşları, cam ürünleri, kalkanları ve hafızlarının çokluğu ile anılmaktadır. Ticaret ve dokumacılığın merkezi olan Halep, ipek kumaşlarıyla meşhur olmasının yanı sıra 13 ve 14. yüzyıllarda İslamî form ve bezemelerle yapılan yaldızlı ve mineli cam ürünlerle tanınmıştır (Yeniterzi, 2010, s.312). Ayrıca Halep'te Kuran-ı Kerim hafızlarının çokluğu ve burada yapılan kalkanların geçmişte Anadolu, İran ve Arap ülkelerinde çok kullanılması da bu şehrin bilinen meşhur özellikleri arasındadır (Kahraman-Dağlı, Dankoff, Gökyay'dan akt. Yeniterzi, 2010, s.312).

2.11.1. Âlî'de Halep / Halebü's- Şehbâ

Âlî, Halep'e iki kez gitmiştir. İlk gidişi şu şekildedir: 1578'de Şehzade Selim'e (II. Selim) divan kâtibi olan Âlî'nin müderrislik veya kadılık isteğini ne şehzade ne de Kanuni Süleyman kabul etmeyince Âlî'nin, Şehzade Selim'in lalası Hüseyin Bey ile araları açılmıştır. Ardından Konya'da iken tanıdığı şehzadenin eski lalası Mustafa Paşa'nın daveti ile divan kâtibi olarak önce Halep'e, sonra Şam'a giderek burada altı yıl kalmıştır (Kütükoğlu, 1989, s.414).

Mustafa Âlî'nin Halep'e ikinci kez gidişi "Zehir Yılları" olarak adlandırdığı 1581-83 yılları arasındır. Âlî, İran seferi sonrası 1581'de Halep ve çevresinin askeriyle beraber Van sınırını korumakla görevlendirilmiştir. Sınırdaki sürekli sefere katılmanın zorluğu ve mesleki düş kırıklığı, umutlu, kariyer düşkünü Âlî'yi Osmanlı devletinin işleyiş bozukluğuyla uğraşan buruk bir adam haline getirmiştir. Âlî, kendi deyişiyle bu (Halep Tımar Defterdarlığı) "değersiz görev"den alınarak nişancılık ya da en azından önemli bir vilayetin defterdarlığı gibi daha iyi bir göreve terfi ettirilmek istemiş fakat bu isteği gerçekleşmemiş (Fleischer, 2021, s.149-150) Halep Tımar Defterdarlığı görevinden de alınarak(1583) iki yıl açıkta kalmıştır (Kütükoğlu, 1989, s.414).

Âlî, 25 Mart 1581'de ilkbaharda Halep beylerbeyliğine yeni atanan Çerkez İskender Paşa'nın oğlu Ahmet Paşa ile sefer mevsiminde Halep kuvvetleriyle birlikte Van'a giderek Van sınırını korumuştur (Fleischer, 2021, s.149) O sırada, Halep beylerbeyi için yazdığı bu bayram kasidesinde paşayı "Halep'in beylerbeyi, temiz soylu hükümdar; Arap ülkesinin hâkimi, 'Anid kavminin adaletlisi" diyerek övmektedir.

Mîr-i mîrân-ı Haleb dâver-i pâkîze-neseb

Hâkim-i mülk-i 'Arab dâd-ger-i kavm-i 'anîd (K- 48/13)

Şair, "*Kaşıde-i Belîğa-i Feşâhat-üslûb Der-medh-i Üveys Paşayı Nâ-mağbûn*" adlı Üveys Paşa için yazdığı kasidede bürokrasiye eleştiri yaparak rüşvetin yaygınlaştığını vurgulamaktadır.

Bahâr-ı faşl-ı hâzân oldı bâğ u râğ-ı Haleb

Çabâ-yı sebz-i varâk irtişâyâ virdi türâb (K- 70/30)

Halep'in bağı bahçesi sonbahar mevsiminin baharı oldu. Toprak, yaprağın yeşil cübbesini rüşvet (olarak) verdi.

Şair, bu beytinde sonbaharda sararmış yaprakların dökülüp uçuşmasını rüşvet olarak verilmesi şeklinde tasvir etmektedir.

Yaşadığı dönemin önemli fikir adamlarından biri olan Mustafa Âlî, *Nasihâtü's-Selâtin* adlı eserinde sultanları uyarmak amacıyla özellikle rüşvet konusunu ele almıştır (Çerçi, 2014, s.179). Âlî, bu eserin bir başka bölümünde özellikle sınır vilayetlerinde bulunan beylerbeylerinin kişisel maiyetlerine tımar vererek kendi konumlarını güçlendirdiklerinden yakınmakta ve başta defterdarlık ve beylerbeylik olmak üzere makam satışlarına, maliye kâtipleri ve memurların beceriksizliğine, özellikle doğudaki sınır vilayetlerinde devlet hazinesini soymaya çalışıklarına sövüp saymaktadır. 1582-83'te Âlî ve Halep beylerbeyi Üveys Paşa, şeriat mahkemesi Türkçe-Arapça tercümanı olan Osman'ın yaptığı uygunsuz işlere ilişkin bir raporu İstanbul'a sunmuşlar ve bunun sonucunda Şam ve Halep beylerbeylerine mahkeme tercümanlarının aşırı gücü ve yolsuzluklarının anlatıldığı, bu kişilerin denetim altında tutulmasının istendiği emir gönderilmiştir (Fleischer, 2021, s.168-169).

Âlî'nin Bağdat defterdarlığı sırasında aktardığı deneyimlerinden biri, beylerbeylerinin zimmetlerine para geçirip, gelirleri yasalara aykırı olarak kullanmasıdır (Fleischer, 2021, s.168). Hem medrese mezunu hem de deneyimli bir bürokrat olan Âlî, dönemin en seçkin iki nişancısı Celalzade ve Ramanzade'ye büyük hayranlık duyarak, onları kendisine örnek almış, dönemin ileri gelen paşalarından nişancılık ya da beylerbeyliği görevini istemiştir (Fleischer, 2021, s.154). Geniş kültürü ve edebi kudretiyle pek çok eser vermiş olan Âlî, mevki makam hırsı, kibir ve gururu yüzünden sevilmemiş ve tüm istekleri reddedilmiştir. Mevki için ölçsüz dalkavukluklara başvurarak menfaat için göklere çıkardığı bir kimseyi -isteğini yerine getirmediği için- düşkünlüğünde ağır bir dille yermekten çekinmemiştir (Kütükoğlu, 1989, s.416).

Gelibolulu, Osman Paşa'yı övdüğü bu kasidede paşaya “Bana ihsanda bulunup beni Halep'e gönderirsen, ben kulun da cömertliğinin izlerini üzerimde taşıyım ” demektedir.

Eşer-i hâş idinüp ben kuluñ erkân-ı kerem
Gönderürseñ Haleb'e zâhir idüp ihsânı (K- 62/41)

Aşağıdaki üç beyitte Âlî, padişahın kendisi için beylerbeyliği ya da defterdarlık görevini vermesini istemekte, bu görevler için gerekli niteliklere sahip olduğunu söylemektedir.

Himmetle añılam dir iseñ rüz-ı haşre dek
Beglerbegiligin Haleb'ün eyle baña kâr (Kt- 13/20)

Âlî, “*Sene Sittün ve Elf Cümâde’l-âhiresinde Belâ-yı ‘Azl ile Dinmişdür*” adlı kasidesinin bu beytinde “Kıyamet gününe dek iyilikle anlayım dersen, Halep’in beylerbeyliğini bana ver” demektedir.

Haleb’e Başra’ya şalarsañ eger
Ol liyâkat kuluñda zâhirdür (Kt- 87/5)

Halep’e, Basra’ya gönderirsen eğer o hüner kulunda vardır şüphesiz.

Yâ ola begler begi yâ Haleb’e defteri
Birisi lutf-ı ümem biri kerem-ber-kerem(Kt- 136/4)

Ya beylerbeyi ya da Halep’e defterdar olsun. Birisi milletlerin lütfu, biri iyilik üzerine iyilik.

Âlî, “*Munşî cānibinden Şadr-ı a’zama ‘arz-ı hāl-i manzūmdur*” başlıklı mesnevisinde kendi açısından durumunu sadrazama arz etmiştir.

Mışr mâliyyesini ‘ar z itdi
Haleb ’i hod mühim ü far z itdi (Mes- 7/14)

Mısır maliyesini sundu, Halep’i kendisine önemli ve zorunlu görev etti.

Âlî, defterdar ve divan kâtibi olarak padişahların yanında birçok sefere katılmış, Lala Mustafa Paşa’nın daveti ile divan kâtibi olarak önce Halep’e, sonra Şam’a gitmiş ve altı yıl burada kalmıştır. Paşa, Yemen serdarlığına tayin edilince onunla Mısır’a geçmiştir (Kütükoğlu, 1989, s.414). Âlî, Halep’te bulunduğu süre içerisinde değersiz olarak gördüğü “Halep Tımar Defterdarlığı” görevinden alınıp kendisine herhangi bir vilayetin özellikle Mısır sancakbeyliği veya nişancılık görevinin verilmesini istemiş ve bu durumunu sadrazama arz etmiştir.

*

Günümüzde Suriye sınırları içerisinde bulunan Halep, geçmişten bu yana önemli bir ticaret merkezidir. Beyaz taştan yapıldığı için “Halebü’ş-Şehbâ” olarak da anılan bu şehir edebiyatımızda güzelliği, kumaşları ve burada yapılan kalkanlarıyla anılmaktadır. Âlî, 1578’de Halep’te Lala Mustafa Paşa’ya divan kâtibi, 1581-83 yılları arasında Halep Tımar Defterdarı olarak ömründe iki kez Halep’te bulunmuştur. Âlî’nin divanında Halep, orada uzun süre kalmanın

ve görevinin kendi nezdinde değersiz olduğu, kendisinin daha iyi mevkileri hak ettiği düşüncesiyle devrin ileri gelen kişisi Osman Paşa'dan iyi bir devlet görevi (Halep beylerbeyliği) üstlenmek istenilen yer olarak geçmektedir. Âli, divanında Halep beylerbeyi Ahmet Paşa'yı överken Üveys Paşa için yazdığı kasidede Halep'te rüşvetin arttığını söyleyerek bürokrasiyi eleştirmekte ve devlet görevlerine cahil, alanında uzman olmayan kişilerin geldiğini söyleyerek kendisinin bu görev için tüm niteliklere sahip olduğunu belirtmektedir. Devrin sadrazamından kendisinin değersiz olarak gördüğü "Halep Tımar Defterdarlığı" görevinden alınıp kendisine bunun yerine Mısır sancakbeyliği veya nişancılık görevinin verilmesini istemektedir.

2.12. ŞAM / DIMİŞK / BEHİŞT / CENNET-MEŞÂM / ŞAM-I ŞERÎF

635'te Araplar tarafından fethedilen 639'da Emevîlerin yönetimine giren Şam, XIII. yüzyılda(1260) Moğolların istilasına uğrayarak Memlûk devletinin Suriye vilayetlerinin en önemli yerlerinden biri olmuştur. Bu devletin Mercidabık Savaşı'nda yenilgisi üzerine şehir, Osmanlı'nın yönetimine girmiştir (Tuğlacı, 1985, s.395).

İsminin kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülen bu şehrin adı, MÖ 1500 yılından itibaren kayıtlarda Dımaşk olarak karşımıza çıkmaktadır. Luksor'da bulunan Karnak tapınağındaki yazıtlarda ilk defa Ta-ms-ku şeklinde kaydedilen bu isim Amarna tabletlerinde ise Akkadca Di-maş-ka olarak geçmektedir (Tomar, 2010, s.311). Şam, İslam'da Mekke, Medine ve Kudüs'ten sonra muhterem belde olarak kabul edildiği için bu şehrin diğer bir adı "Şam-ı Şerîf" tir. Cennetin Şam'ın üstünde veya altında olduğu düşüncesinden dolayı bu şehir "Şam-Cennet" adıyla da anılmaktadır (Onay, 2013, s.381). Bu şehir, güzelliğine ithafen şair ve yazarlar tarafından cennet kokulu anlamında "Behişt/Cennet-meşâm" unvanıyla da anılmaktadır (Aydın, 2017, s.50).

Dünyadaki en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Şam, Suriye'nin başkentidir. Geçmişte Emevîlere başkentlik yapmış olan bu şehir önemli bir kültür ve ticaret merkezidir. Divan şiirinde Şam birçok özelliğiyle edebiyatımıza konu olmaktadır. Öncelikle bu kelime Farsçada "akşam, karanlık" anlamına gelmekte ve şiirde tevriyeli olarak kullanılarak (renk yönünden) sevgilinin saçlarıyla ilişkilendirilmektedir. Şehir hakkında birçok rivayet vardır. Bunlardan biri de Mehdi'nin Şam'da ortaya çıkacağı ve Hz. İsa, Şam'da Emeviyye Camii'nin minaresine ineceği şeklindedir (Yeniterzi, 2010, 326).

Şam'ı konu edinen; *Cennet Şam'ın altındadır veya Allah'ın yeryüzünden seçtiği bölge Şam'dır. Yarattıklarının ve kullarının seçkinleri de oradadır. Ümmetimden bir cemaat hesapsız ve cezasız*

olarak cennete girecektir” gibi gerçek olmayan hadislere şairlerimiz de dikkat çekmiştir (Ünal, 2000, s.74-77). Ayrıca savaş aletlerinin en iyileri Şam’da yapılmakta savaşlarda Dımışkî kılıç, kalkan, mızrak ve topuzlar tercih edilmektedir (Kahraman-Dağlı-Dankoff, 2007, s.10/73)

Şam kelimesinin “gece” anlamından hareketle Hz. Hüseyin’in şehit edildiği geceye “Şam-ı gâribân (gariplerin akşamı)” denilmektedir. Daha sonra herhangi birinin öldüğü günün akşamına da aynı ismi vermişler. Şam, gülsuyuyla ünlüdür. Ayrıca camcılıkta da ilerlemiştir, Şam mamulü şişeler yapılmaktadır. Şekeri meşhur olan Şam ile ilgili bir söz de “*Ne Şam’ın şekeri ne Arab’ın yüzü*” kültürümüzde yer etmiştir (Yeniterzi, 2010, 326-327).

2.12.1. Âli’de Şam / Dımışk / Behişt / Cennet-meşâm / Şam-ı Şerif

Âli, Lala Mustafa Paşa’nın çağrısına uyup “paşa kapısı”na girmek için Halep’e doğru yola çıkmıştır. Halep’e ulaştıktan kısa bir süre sonra Şam beylerbeyliğine atanan Lala Mustafa Paşa’yla birlikte oraya gitmiş, beş yıl onunla Şam’da kalarak Paşa’nın hem divan hem de sır kâtipliğini yapmıştır. Kadı olarak Şam’a gelen Kınalızade Âli Çelebi’nin bilgisi ve üç dildeki yetkinliğinden yararlanan Âli, edebî anlamda onun çırağı olmuştur. Âli, *Enisü’l-Kulub* adlı eserini Âli Çelebi’nin *Hümayunname* adlı eserini örnek alarak yazmıştır (Fleischer, 2021, s.76-79).

Âli, peygamberlerin menkıbe ve müjdelerini anlattığı “*Kaşıde-i Belâğat-nizâm u Feşâhat-intizâm Meşâhir-i Enbiyânun Menâkıb-ı Hamîdelerini ve Mu‘cizât-ı Pesendîdelerini Câmi‘ Olup ‘Âlî Hâkîrûñ Zahîre-i Ahîreti Olmak Recâsına Tenmîk ü Tahriir Olinmişdur*” adlı kasidesinin aşağıdaki beytinde peygamberimizin mucizelerinden birine değinmektedir.

Derrendelerle kıldı tekellüm ‘ale’l-ħuşuş

İkdâm idince mu‘cize bâbında ehl-i Şâm (K- 18/35)

Şam ehli mucize konusunda ilerleyince özellikle yırtıcılarla konuştu.

Şam yolunda önemli bir konuma sahip olan Hayber’de Yahudi bir kadın bir koyunu kızartarak Hz. Muhammed ve yanındakilere ikram etmiştir. Yemeği tam yemeye başlayacakları esnada Hz. Muhammed “kürek kemiğinin etin zehirlenmiş olduğunu haber verdiğini söyleyerek kadına bunu neden yaptığını sormuştur. “Sen bir yalancıysan insanlar senden kurtulsun, eğer peygambersen bu zehir sana zarar vermesin istedim” yanıtını almıştır (Çelikan, 2020, s.404).

Yemen seferi için Kahire'ye vardktan yaklaşık iki ay sonra vezirlikten ve komutanlıktan alınan Lala Mustafa Paşa'nın yönetim ve maliyesiyle ilgili araştırma için Şam'a dönmesi emredilmiştir. Önce Erzurum, ardından Halep ve sonunda da (1564-65) Şam beylerbeyliğine atanan Lala Mustafa Paşa art arda birçok kez görev değiştirmiştir (Fleischer, 2021, s.74- 90-92). Aşağıdaki iki beyitte Âlî, Şam beylerbeyi Lala Mustafa Paşa'yı övmektedir.

‘Aceb mi şubḥ-ı şâdıḳ gibi şehir-i Şâm'a yüz dutsañ
Kılıcuñla ‘adü ḥayline girdüñ cān-sitān oldun (K- 75/4)

Tan yerinin ağarması gibi Şam şehrine yüz tutsan şaşılır mı? Sen kılıcınla düşman topluluğuna girdin, can alan oldun.

Mehçe-i rāyet ile māh şıfat
Nā-gehān Şām şehrini bezedi(Trh- 1/4)

Bayrağın hilali ile ay yüzlü, ansızın Şam şehrini süsledi.

Aşağıdaki iki beyitte Âlî, ebcedle tarih vermektedir.

Hātif-i ğayb ‘Āliyā tārīḥ
Mıj-r-i mıj-rān-ı Şām'a müjde didi(Trh- 1/5)

Eyledi def'-i ‘atş bu tārīḥ
Buldi beglerbegisin Şām-ı şerīf(Trh- 11/4)

Bu tarih susuzluğu giderdi. Mübarek Şam, beylerbeyini buldu.

Âli, Sultan Murat'a yazdığı aşağıdaki kıt'asında padişaha “İş, güç çadır ve otağa yine güç bulursan, sana ya Şam'ı ya da Rum'u ihsan eyler” demektedir.

‘Atā eyler saña yā Şām'ı yā taḥrīr ile Rüm'ı
Yine kudret bulursın kār u bār u çetr ü ḥargāha (Kt- 186/15)

Âli aşağıdaki beytinde kendi şairlik kudretini övmekte ve Şam'ın güzelliğinden bahsetmektedir.

Nice okınsun ‘ayān olsun leṭāfet maṭla’ı
Nakş olur çerḥuñ kebūdı şafḥasında ḥaṭṭ-ı şām (K- 78/4)

Şam yazısı (akşam yazısı) göğün mavi sayfasına nakşedilirken güzelliğin doğuş yeri nasıl ortaya çıkıp okunsun.

Büy-ı zūlf-i māh-rūlarla pür olmuşdur meşām
Gicemüz ḳadr ü günümüz ‘id idüpdür şehir-i Şām(G- 825/1)

Dimağım ay yüzlülerin saçının kokusuyla dolmuştur. Şam şehri gecemizi kadir ve günümüzü bayram etmiştir.

Şair, sevgilinin siyah saçlarıyla “karanlık, gece” anlamına gelen Şam kelimesi arasında bir ilişki kurarak sevgilinin saçlarının kokusuyla gece ve gündüzün kendisi için bayram olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda Şam şehrinde gece ve gündüzün ayrı ayrı güzel olduğunu da anlatmaktadır.

Ḥaṭṭuñı Şām’a dişlerüñ ‘Aden’e
Leblerüñ Ḳandehār’a virmezler (G- 397/3)

Saçlarını Şam’a, dişlerini Aden’e, dudaklarını Kandehar’a vermezler.

Âli burada sevgilinin saçlarını aynı zamanda akşam manasına da gelen Şam’a, dişlerini incinin çıkarıldığı yer olan Aden’e, dudaklarını ise Kand(şeker) kelimesiyle teviriyeli kullanılan Kandehar’a benzetmektedir.

Suriye bölgesinde özellikle Halep ve Şam’da imal edilen ipekli, yünlü, pamuklu bazı kumaşlarla sade veya işlemeli döşeme kumaşları, dokumalar bölgenin önemli ticaret mallarından biridir. Ayrıca *Kamusu’l-Ālam*’dan öğrendiğimiz bir bilgi Şam (Dımışk)ın da özellikle ipek kumaşlarının, pamuk ve yün dokumalarının meşhur olduğu yönündedir(Sami’den Akt. Topal, 2012, s. 62-63). Divan edebiyatımızda sevgiliyi anlatırken şairlerimizden *Emrî*, Şam işi, bir çeşit ipekli kumaşı (tafte), *Enverî*, üstü ipek altı pamuk ipekli kumaşı (atlas), *Ahmed-i Dai* ise ipek kumaşı (kemha) şeklinde Şam kumaşına değinmişlerdir (Topal, 2012, s.63).

Ey muğ-beçe fidā yine kem cür’a keyfüñe
Dībāc-ı Şām u bāc-ı Firenc ü ḥarāc-ı Zenc (G- 127/6)

Ey meyhaneci ırağı Şam ipeği, Fransız vergisi ve siyahî vergisi. Sunduğun sadece bir yudumluk Őarabın keyfine değer.

Beñzemez yāruñ ruħ-ı rengini ey ‘Ālî güle
Bir degüldür atlas-ı Őāmî vü kirpās-ı Őemat (G- 624/5)

Ey Ālî! Sevgilinin renkli yanağı güle benzemez. Şam atlası ve Őemat bezi bir değildir.

Ālî, burada tecrid sanatına başvurarak kendisini soyutlayarak kendine seslenmektedir; sevgilinin yanağının güle benzemediği gibi Şam atlası ile Őemat bezinin de aynı olmadığını söyleyerek sevgilinin yanağını ve Şam atlasını yüceltmektedir.

Savaş aletleri bakımından da kendisine çokça atıfta bulunulan Şehirlerin başında gelen Şam Şehrinde yapılan ve daha çok savaşlarda kullanılan bir çeşit kılıç türü olan Őamî kılıç (Őemřîr,tıg) daha sonra Avrupa’da da yapılarak keskinliği ile meşhur olmuştur (Pakalın’dan akt. Topal, 2012, s.62). Aşağıdaki beyitte Ālî, bu duruma değinmektedir.

Ālî, “ Tanrı, Őamlıları Doğu’ya gönderdi. Gazileri Dımışki kılıcı gibi çok kan alıcı, öldürücü eyledi” diyerek Mehmet Paşa’nın oğlu Hasan Paşa’yı övmektedir.

Çü Şarka eyledi řāmîleri Ĥudā irsāl
Ĝüzatı kıldı Dımıřķi kılıç gibi kıttāl (K- 51/1)

En meşhur kılıç ustaları Türkler ve İranlılar arasından çıkmıştır. Übülle (Irak), Dımaşk ve Basra, Yemen, Horasan, İsfahan, Kahire ve Gırnata (Granada) kılıçlarıyla tanınan Őehirlerdendir. Çin kaynaklarında özellikle Türklerin çeliğe su vermedeki maharetlerinden söz edilmektedir (Bozkurt, 2002, s.405). Āli, beyitte bu duruma değinerek Dımışki kılıcına vurgu yapmaktadır.

Ķılıcuñ şalayın Dımıřķ içre
Bir Dımıřķi kılıç gibi her ān(G- 971/8)

Kılıcımı bir Dımışki kılıç gibi her zaman Dımışk’a doğru savurayım.

*

Şam beylerbeyi olarak atanan Lala Mustafa Paşa'nın divan ve sır kâtipliğini yapan Âlî, beş yıl burada kalmıştır. Suriye'nin başkenti ve önemli bir kültür merkezi olan Şam, Âlî'nin divanında çoğunlukla Lala Mustafa Paşa'yı övmesi ve Şam ehli ile ilişkili olarak kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra kelimenin “gece” anlamından yararlanılarak sevgilinin siyah saçlarıyla da ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Şam/Dımeşkî şehri; göğün mavisi, cennetleri gibi güzellikleriyle, Şam ve Halep'te üretilen meşhur ipek kumaşı ve keskinliğiyle meşhur olan Dımeşkî kılıcı ile anılmaktadır.

2.13. 'ACEM / İRAN

Ucme (عجمة) kelimesi, sözlükte “konuşurken dil kurallarına uymamak, dili bozuk olmak; düzgün ve fasihin zıddı” gibi anlamlara gelmektedir. Aynı kökten türeyen **acem** de kökünde “açık seçik konuşmak” mânası bulunan **arab** (عرب) kelimesinin karşıtıdır. Ayrıca tek kişiyi belirtmek için kullanılan bir kalıp olan acem kelimesinin nisbet hali **acemî**, fasih konuşsun veya konuşmasın, “Arap olmayan kimse” anlamındadır. Kelime bu anlamıyla Hz. Peygamber tarafından Vedâ hutbesinde de kullanılmıştır (Karaismailoğlu,1988, s.321).

Eski Grekler kendileri dışındaki toplumları, yabancıları barbar diye adlandırmışlardır. Benzer şekilde Araplar da Arap olmayan toplumlar için acem kelimesini kullanmışlardır. Acem kelimesi, ilk İslâmî fetihler sırasında özel anlamda İranlılar için kullanılmıştır. III. (IX.) yüzyıl itibariyle Arap olmayan toplumların ve özellikle İranlıların sadece etnik, coğrafi bir ayrımını belirtmek için kullanılan Acem kelimesi daha sonraki dönemlerde ise İran'ın bütünü için kullanılması dışında Farsçada ve Türkçede “İranlı” ve “İranlılar” anlamında da kullanılmıştır(Karaismailoğlu,1988, s.321).

İranlıların anayurtları ve ataları Aryanların topraklarının adı olarak kabul edilen Îrân'vîc'in nerede olduğuna dair görüş ayrılığı vardır. Bazı araştırmacılara göre Îrân'vîc Kuzeybatı İran'da, bazılarına göre Doğu İran'dadır. “Şerefli, soylu, özgür” anlamındaki İran adı Avesta'da *Airyâ*, eski Farsçada *Ariya*, Sanskritçede *Âryâ*, Pehlevicede *Erân* şeklinde geçmektedir (Yıldırım, 2008, s.416).

Çok eski bir geçmişi ve kültürel yapısı olan ülkenin bugünkü resmi adı İran İslam Cumhuriyetidir. Güneybatı Asya'da bulunur, resmi dili Farsça, başkenti Tahran'dır (Kufacı,2019,s.408).

Edebiyatımızda “Acem” kelimesiyle İran ülkesi ve İranlı kişiler kastedilmektedir. Aynı zamanda Türk musikisinde bir perde ve birleşik makamın adıdır (Tanrıkorur, 1988, s.321). Edebiyatımızda bu anlamını da düşündürerek ihâm-ı tenasüp yapacak şekilde kullanıldığı görülmektedir.

2.13.1. Âlî’de ‘Acem / İran

Sultan III. Murat’ın tahta çıkışından sonra İstanbul’a gelen Âli, Hoca Sadeddin Efendi’nin aracılığıyla Gürcistan, Azerbaycan ve Şirvan yöresi beylerbeyi olan Mustafa Paşa’nın yanına ikinci kez divan kâtibi olarak onunla İran seferine katılmıştır (BTK, 1986, s.73). Kendisinin divanında da İran seferine katıldığını gösteren beyitler görmekteyiz. Bunun dışında başka bir bilgimiz yoktur.

Âlî, “*Kaşîde-i Diğer Der-Taşavvuf Ya’ni Der-sırr-ı Taşarruf*” adlı kasidesinin bu beytinde “Gayret pîrimi gayb askerlerine rehber edersem, Yunanı fethederim, İran’ı bölerim, Turan’ı yerinden sökerim” demektedir.

Reh-ber eylessem cünüd-ı gayba pîr-i himmetüm
Feth-i Yünân kesr-i îrân kal’-ı Tûrân eyleyem (K-13/8)

Âlî, “*Kaşîde-i Bahâriyye ve Cülûs-ı Sulţân Murâd*” adlı kasidesinde Sultan Murat’a “İki âciz kulun İran’ı ve Turan’ı ele geçirse, hem Keyhüsrev’in hem Efrâsiyâb’ın namını unutturur” demektedir.

Unıtdur nâmını Keyhusrev’ün Efrâsiyâb’uñ hem
İki kemter kuluñ zabt eylesün îrân u Tûrânı (K- 39/50)

Şair, tahta çıkan Sultan Mehmet Han için yazdığı bu kasidesinde “Dünyanın dört bir yanını, yedi iklimi şerefli kıl. Bazen İran’a bazen Tûrân’a misafir ol” demektedir.

Müşerref it yidi iklîmi rub’-ı meskûnı
Gehî müsâfir-i îrân u gâh Tûrân ol (K- 42/23)

Aşağıdaki beyitlerde “Acem” kelimesi “İran” anlamında kullanılmıştır.

“*Kaşide-i Şikâriyye Der-şifat-ı Şubh ve Der-medh-i Sulţān Selīm*” başlıklı, padişah avlarını anlatan kasidesinde şair, Sultan Selim’i şu şekilde övmektedir.

Süfte-i nâvekidür şine-i şāhān-ı ‘Acem
Küşte-i tığı selātin-i ekālīm-i Fireng (K- 24/10)

Acem padişahlarının kalbi sultanın okuyla delinmiştir, Firenk ülkelerinin sultanları da onun kılıcıyla öldürülmüştür.

“*Kaşide-i Peydā-redif Der-vaşf-ı Sulţān Murād-ı Vācibü’tta’rif*” başlıklı kasidesinin bu beytinde şair, “Savaş zamanında kılıcın ‘Acem padişahını mahvetse buna şaşılır mı? Kanlar döküp her damladan bir kızılbaş ortaya çıkarır” diyerek Sultan Murat’ı övmektedir.

Dem-i heycāda tığuñ n’ola mahv itse ‘Acem şāhın
İder kanlar döküp her kaçreden bir surh-ser peyda (K- 27/16)

Merhum Sultan Mehmet Han’ın Manisa’ya ayak basıp tahta geçtiği sırada şair, makam ve rütbe kullananların devrinin sona erdiğini artık bilgi ve kültür ehlinin isteğine kavuşacağını söylemektedir.

Yiter menāşıbı kullandı nā-kesān-ı ‘Acem
Ma’ārif ehli murād alacak zemān geldi (K- 46/17)

Vezir İbrahim Paşa’nın cömertliğini dile getirdiği aşağıdaki beyitte “herat” kelimesiyle söz oyunu yapmaktadır.

‘Arab ‘Acem şu kadar aldı hayl-i ihsānın
Herāt’a vāşıl olurdu eger dizilse her at (K- 52/9)

Arab ve Acem bol ihsanından/ ihsan süründen o kadar çok aldı ki eğer (ihsan olarak verilen) her at dizilse Herat’a ulaşırdı.

“*Kaşide-i Guşin Der-vaşf-ı İskender Paşa*” adlı kasidesinden alınan aşağıdaki beyitte İskender Paşa’yı şu şekilde övmektedir.

Neyyir-i evc-i gāzā ya'nî Sikender Paşa
Zerredür rezmi günü Husrev-i iklîm-i 'Acem (K- 67/11)

Savaşın zirvesinin parlaklığı yani İskender Paşa'nın savaştığı gün Acem ülkesinin hükümdarı zerre hükmündedir.

Âli, sekiz sene Bosna ve çevresinde görev yapmış. Daha sonra Lala Mustafa Paşa'nın maiyetinde İran'a karşı seferlerde çeşitli harp sahnelerine şahit olarak bunların bir kısmına fiilen katıldığı için devlete kalemi yanında kılıcı ile de hizmet etmiştir. Bu nedenle başka divan şairlerinde rastlanmayan ölçüde savaş şiirleri kaleme almıştır (Akün, 1989, s. 416). Yukarıdaki beyitte de bu durumu görmekteyiz.

Âlî, Sultan Murat'ın Şirvan'ı fethi üzerine kaleme aldığı bu kasidesinde padişaha “Eğer itaatsizlik ederse Acem şahı Hudâ-bende. Seni Hudâ (Allah)'nın kullarına boynu bağılı getirsin kapına köle kılsın” demektedir.

Eger ser-keşlik eylerse 'Acem şahı Hudâ-bende
Getürsün boynu bağılı kapuña kılsun Hudâ bende (Trc- 8/1-4)

Bağdat'ta geçirdiği süre içerisinde İran ağırlıklı bir ortama girerek Safevi kültürünü yakından tanıma fırsatı bulan Âlî, İranlı şairlerden Ahdi, üç dildeki ustalığıyla ünlü divan şairi Ruhi'den başka masalcı ve hattat olan Kutbeddin Yezdi'yle sık sık bir araya gelerek sohbet etmiştir, Âlî'nin bu gezisi kültürel açıdan çok faydalı olmuştur(Fleischer, 2021, s.195-196). Aşağıdaki beyitlerde Âlî, Firdevsî ve Nizâmî'yi överken kendisini Hâcû-yi Kirmânî ile karşılaştırarak şairliğini, şiirini övmektedir.

Pençe-i hamseme döymez şu'arâ-yı A'cām
'Âliyâ Şeyh Nizâmî gibi bir mümtâzam (G- 888/7)

Ey Âlî! Şeyh Nizâmî gibi seçkin bir kişiyim, beş mesnevîlik eserime Acem şairleri dayanmaz(tahammül edemez).

XVI. yüzyıla gelinceye kadar üç yüz yıllık bir deneme ve gelişmeden geçen Türk şiirinde İran şairlerinin etkileri sürmüştür. Bununla birlikte artık Fuzulî, Hayalî Bey, Bakî gibi şiire yön veren şairlerle Türk şiiri, İran ve Arap şiirinden alınan mazmunlarla, şiir tekniğinde erişilen

mükemmellikle, dıştaki ahengiyle en parlak ve olgun devrini yaşayarak Acem şiirini gerisinde bırakmıştır (İsen, 2018, s.12)

Âlî, bu beyitte de şairliğini, şiirini Hâcû-yi Kirmânî ile karşılaştırarak kendisini övmektedir.

Şol kadar âvâze şalduñ nazm ile A ‘cām’ a kim
‘Âliyā bir kimse çekmez şi ‘r-i Hâcû minnetin(G-1005/5)

Şiir ile Acem’e o kadar ses saldın ey Ali! Ki hiç kimse Hâcû¹⁴’nun şiirine minnet etmek istemez.

Acemi kelimesi, Türkçede ve Farsçada mecâzi olarak “bir işi beceremeyen, tecrübesiz, bilgisiz kimse” anlamına da gelmektedir(Karaismailoğlu, 1988, s.321). Âlî, aşağıdaki iki beyitte Acem kelimesini “*Acemi*” anlamında kullanmıştır.

Ṭarîk-i kuḥli ne bilsün ş u ḥâce-i ‘Acemi
Ḳoyup ğubâr-ı rehûñ varur İsfahân’a çıkar (G- 381/4)

Acemi hoca sürme çekmenin yöntemini ne bilsin! Senin bastığın yolun tozunu bırakır gider İsfahan’a çıkar.

Âlî, bu beyitte acemi yani tecrübesiz âşık sürmenin usulünü bilmez diyerek onu yermekte ve onun asıl önemli olan (sevgilinin ayağının tozunu) yolun tozunu bırakıp sürmenin çıkarıldığı yer olan İsfahan’a gittiğini söylemektedir.

Çıkarup cāmesin ‘ayān o şanem
Girü egnine giydi ṭavr-ı ‘Acem (Mma- 18)

O put (gibi güzel olan sevgili) elbisesini çıkarıp âşikâr oldu. Acem(yabancı) davranışını geri üstüne giydi.

¹⁴ Hâcû-yi Kirmânî: Özellikle gazel sahasında usta bir şair olan Hâcû’nun asıl adı Mahmûd olup şiirlerinde “hâce” kelimesinin küçültmeli ismi olan “Hâcû” mahlasını kullanmıştır. Gazelde Sa‘dî-yi Şîrâzî’nin etkisi altında kalmakla birlikte kendine has özellikler oldukça ağır basar. Gazeli doruğuna çıkaran Hâfız-ı Şîrâzî bile ondan etkilenmiştir. Bu nedenle Hâcû’nun Sa‘dî ile Hâfız arasında bir köprü vazifesi gördüğü kabul edilir (Tokmak, 1996, s.520).

Arap olmayan kavimlere ad olarak verilen “Acem” kelimesi İran devletinin yani Keyâniyân ve sonra Sâsâniyân devletinin hükmü altında olan kavimler için de kullanılmıştır(Şemseddin Sami,1894, s.3133).Âlî, aşağıdaki beyitte Acem kelimesini “*Kavim*” anlamında kullanmıştır.

Âlî, padişaha yazdığı kasidesinde ona şöyle demektedir: “Ey şerefli (kişi)! Arap, Türk, Acem, Arnavut, Avrupalı ve Rum bunlar yalnızca cahil neferleridir”.

‘Arab u Türk ü ‘Acem Arnavud Efrenc ü Urum
Şırf câhil neferâtı budur ey fahr-ı kibar (K- 111/120)

Âlî, değişik eserlerinde bütün ırkları kötölemesine karşılık sadece Hırvat soyunu övmüştür. Bundan hareketle Âlî’nin Boşnak bir aileden gelmiş olabileceği ileri sürülmüştür. Âlî’nin hayatının büyük bölümünü Boşnak asıllı devlet adamlarının yanında geçirmesi de bu görüşü desteklemektedir (BTK, 1986, s.73). Bu beyitte de Âlî’nin tüm ırkları kötölediğini görmekteyiz.

*

Âlî’nin divanındaki ülkelerden Acem/ İran, Âlî’nin İran seferine katılması nedeniyle ağırlıklı olarak İran ülkesi anlamında geçmektedir. Âlî, bu beyitlerde Sultan Murat, Sultan Mehmet ve Sultan Selim, vezir İbrahim Paşa, İskender Paşa’yı övmektedir. Bağdat’ta geçirdiği süre zarfında İranlı şairlerle içi içe olduğundan dolayı divanında Firdevsî, Nizamî gibi bazı Acem şairlerini methederken şiirini Hâcû-yi Kirmâni ile karşılaştırarak kendisini övmektedir. “*Acemi hoca sürme çekmenin yöntemini ne bilsin! Senin bastığın yolun tozunu bırakır gider Isfahan’a çıkar*” diyerek Acem kelimesini “acemi, bilgisiz” anlamında kullanırken, bir başka beyitte sevgilinin davranışının *acemi/yabancı* olarak nitelendirmektedir. Bir beyitte ise “Acem” kelimesini “kavim” anlamında kullanan Mustafa Âlî, Hırvat soyu dışında bütün ırkları kötölemektedir.

2.14. VAN

Eski isimleri Tuşpa, Thospia, Biani, Wiaina, Artemita, Semiramocerta Vana, Vasburagan olan Van’ın isminin Urartuca Biane veya Viane’den geldiği yolundaki görüş akla en yakın bilimsel görüştür (Tuğlacı,1985, s.302; Kılıç, 2012, s.505). Şehrin kaleden ayrı bir yerleşme yeri şeklinde kurulup gelişmesinin daha sonraki dönemlerde gerçekleştiği için Van ismi Arap kaynaklarında ve İslâmiyet öncesi devirlerde geçmemektedir (Kılıç, 2012, s.505). Tarihi milattan önce XVI. yüzyıla kadar uzanan bu şehirde devlet düzeni kuran ilk kavim Hurrilerdir. Sonrasında Urartuların

yaşadığı bu şehir, Urartular döneminde “Tuşpa” ve “Turuşpa” isimleriyle anılarak başşehir olarak kabul edilmiştir. Tarihi süreçte Med, Pers, Roma, Arap ve Bizanslıların hâkimiyetinde olan Van, 1065 yılında Alparslan tarafından kuşatılarak Türk devletinin egemenliğine geçmiştir (Tuğlacı, 1985, s.302). Osmanlıların Van çevresinde etkili biçimde faaliyet gösterdiği zaman dilimi İrakeyn Seferi yılları (1533-1535) olmasına rağmen Van ve çevresinin Osmanlılara ait olduğu Nahçıvan seferi sonrasında yapılan Amasya Antlaşması’yla kabul edilmiştir.(1555). 1555-1578 yıllarında Van, Osmanlılar için sınır kalesi ve beylerbeyilik merkezi olmuştur (Kılıç, 2012, s.507). Van, edebiyatımızda sadece şehir ismi olarak geçmektedir.

2.14.1. Âlî’de Van

Halep’te yaklaşık beş-altı yıl tımar defterdarlığı yapan Âlî, bu sırada Halep beylerbeyliğine yeni atanan Ahmed Paşa(Çerkez İskender Paşa’nın oğlu) ile beraber görevli olarak Halep ve diyar-ı Arap askerleriyle birlikte Van sınır boyuna gitmiştir (Şeker, 1997, s.10).

“*Kaşide-i Guzin Der-vaşf-ı İskender Paşa*” başlıklı kasidesinden alınan bu beyitte Âlî, Van sınırındaki başarısından dolayı İskender Paşa’yı övmektedir.

Hâşıl-ı ‘ömri durur mülket-i ma ‘müre-i Van
Naqd-ı İslâm’ı o gönderdi Şeref Han’a selem (K- 67/13)

İslam’ın sermayesini Şeref Han¹⁵’a o gönderdi. Van şehri onun ömrünün tamamı gibidir.

“*Be-cenāb-ı Şehryār Firistāde*” adlı kasidesinden alınan bu beyitte elçi olarak gönderildiği Van sınır boyundaki görevinden bahsetmektedir.

Şoñra Van’ı hırāset eylemede
Şarf-ı maqdūr u diqqat eylemede (Mes- 4/8)

Sonra Van’ı (sınıırını) koruyarak daha önceden takdir olunmuş çabaya dikkat etmektedir.

¹⁵ III. Murad tarafından Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa vasıtasıyla kendisine Bitlis hâkimliği verilen Şeref Han, şiir ve edebiyata ilgi duyan, âdil, dindar ve hayırsever bir kişi olarak tanınmaktadır. III. Mehmed’e ithaf ettiği Farsça *Şerefnâme* adlı eseriyle tanınan ve Bitlis’teki Gökmeydan’da bir medrese yaptıran Şeref Han, Bitlis’te vefat etmiştir (Özgüdenli, 2010, s.548-549).

*

Halep'teki görevi sırasında Van sınırını korumaya giden Âlî'nin divanında Van şehri, sınırdaki savaşta başarısından dolayı İskender Paşa ve kendisinin oradaki göreviyle ilişkili olarak geçmektedir.

2.15. İSTANBUL / DERSAADET / İSLÂMBOL / KONSTANTİN / KONSTANTİNİYYE / SİTANBUL / STAMBOL / STANBUL

İstanbul, Osmanlı devlet arşivi belgelerinde Âsitâne, Dâr-ı Saadet, Âsitane-i Saadet, Belde-i Tayyibe, Dâr-us-Saltanat, Der-i Saadet, Konstantiniyye, Konstantiniyye-i Mahrusi şeklinde geçmektedir. Bizans, Roma ve Osmanlı imparatorluklarına başkentlik yapan İstanbul'un en eski adı, tarihi kaynaklara göre "Buzantion"/ "Byzantion" dur. Bu isim bugünkü Topkapı Sarayı yakınlarında şehir kuran Megara Kralı Byzas'tan gelmektedir (Tuğlacı, 1985, s.150).

Şehir, Roma İmparatorluğu'nun hükmü altına girdiğinde İmparator Antonius Bassianus'a mâl edilerek Antonia veya Antoninia, imparatorluk merkezi buraya taşındığında ise Secunda Roma (İkinci Roma), Nova Roma (Yeni Roma) olarak adlandırılmıştır. Daha sonra halk arasında yayılan Constantinopolis kısa zamanda genelleşerek Arap ve İranlılarca Kustantiniyye şekli kullanılmıştır. İslami kaynaklarda ise bu şehir Nova Roma'dan türetilen Rûmiyyetü'l-kübâ, Taht-ı Rûm, Gulgule-i Rûm gibi adlarla anılmıştır (İnalçık, 2001, s.220).

Halk arasında kısaltılarak "Polis" şeklinde kullanılan Konstantinopolis adı Mes'ûdî'ye göre, X. yüzyılda yerini "Bulin", "Stanbulin" kelimelerine bırakmıştır. Şehrin adı Osmanlıların ilk devirlerine ait bazı kaynaklarda "استنبول" (İstinbol, İstanbul veya İstanbul) şehrinde geçmektedir. Edebiyatımızda Osmanlı şairleri genellikle vezin gereği Rumca İstin Bolin'den türeyen "Stinbol, Stanbol" şekillerini kullanmışlardır (İnalçık, 2001, s.220).

İstanbul'un büyüklüğü ile saltanat veya hilafet merkezi olması çeşitli unvanlarla anılmasında etkili olmuştur. Bu unvanlardan bazıları şu şekildedir: Güzel ve hoş yer anlamına gelen "*Belde-i tayyibe*", ülkenin ve devletin merkezi anlamlarına gelen "*Dârüddevle, Dârülmülk, Dârüssaltana*", emniyetli, güvenli yer anlamında "*Dârülemân*", hilafet merkezi olduğu için "*Dârülhilâfet*", geçmişte olduğu gibi günümüzde de büyük şehir olduğu için "*Mahmiye*" ve "*Mahrûsa*" adlarıyla anılmıştır (Aydın, 2017, s.44-45).

İslâm dünyasının en önemli kültür, sanat ve edebiyat merkezi olan İstanbul; tarihî ve mimari yapıları, ticaret ve eğlence merkezi oluşu, gönül alan güzelleri, cennet bahçeleri, içki meclisleri, sokaklarıyla edebiyatımıza konu olmasının yanı sıra Klâsik Türk şiirinde “Der-Saadet, Der-i Devlet, Asitane-i Saadet, Dârü’s-saltana” adıyla anılmıştır (Karadavut, 2020, s.465-467). Ayrıca bu şehir çeşitli semt, meydan ve mesire yerleriyle de şiirimize konu olmuştur. Adalar, Âşiyân, At Meydanı, Ayâsûfiyye, Beşiktaş, Boğaz/Boğaziçi, Çamluca, Çatladıkapu, Çerâğân, Eyyûb, Galata/ Kalata, Göksu, Gülhâne, Halîc, Hisâr, Kâğıd-hâne, Kandilli, Kanlıca, Kız Kulesi, Süleymâniye, Tophâne, Topkapı, Üsküdâr/Eskidâr, Yedikule, Zincirlikuyu bu yerlerden bazılarıdır (Yeniterzi, 2010, s.317-318).

2.15.1. Âlî’de İstanbul/ / Dersaadet / İslâmbol / Konstantin / Konstantiniyye / Sitanbul / Stambol / Stanbul

Başarılı bir öğrenci olan Âlî, Osmanlı İmparatorluğu’nun eğitim, kültür ve siyaset merkezi olan İstanbul’a gitme fırsatı bulmuş, medrese yılları adını verdiği 1556-60 yıllarında iyi bir Arapça ve Farsça bilgisini de içine alan mükemmel bir öğrenim görerek yirmi yaşında medreseden mezun olmuştur. Niyeti müderris olmak olan Âlî, Şehzade Selim’in desteğiyle ilmiyye mesleğini bırakıp önce Konya daha sonra Kütahya’ya giderek Şehzade’ye divan kâtibi olmuştur (BTK, 1986, s.73; Fleischer, 2021, s.52-64)

1577 ilkbaharının başlarında artık 36 yaşında olan Âlî, evlenmiş ve Fazlullah adında bir oğlu dünyaya gelmiştir. Bu sırada III. Murat tahta çıkmış, bunu fırsat bilen Âlî, bir daha geri dönmek üzere Bosna’dan ayrılarak sarayda bir göreve atanma düşüncesiyle İstanbul’a gelerek *Vâridatü’l Enika ve Zübdetü’t- Tevarih* adlı eserlerini Sultan Murat’a sunarak üç yıl boyunca onun dikkatini çekmeye çalışmıştır. Padişaha övgü dolu kasideler yağdırarak işsizliğinden söz eden Mustafa Âlî, yüksek düzeydeki eğitiminin yanı sıra edebi başarılarından da söz ederek siyasi görevlere değersiz kişilerin getirildiğini, gerçekten bilgili ve yetenekli olanların ise ihmal edildiğini söylemektedir. Hep bir göreve atanabilmek için şiir ve dilekçe yazan fakat hiçbir netice alamayan Âlî, Kurban Bayramı nedeniyle Sultan Murat’a bir şiir sunarak şansını bir kez daha denemiş, sonunda Şirvan ve Gürcistan seferine, sefer kâtibi olarak atanarak bütün resmî yazışma metinlerini hazırlamakla görevlendirilmiştir (Fleischer, 2021, s. 118-127)

1583-84 yıllarında Halep Tımar Defterdarlığı’ndan istifa eden Âlî, tekrar İstanbul’a gelerek Sultan Murat’a taleplerini, maliye bürokrasinin üst düzey görevleri olan başdefterdarlık, reisülküttaplık, Mısır ya da Halep defterdarlığı, hiç değilse bu iki vilayetten birinin defter

kethüdalığı görevini istediği üç kaside sunmuş, Şirvan seferi sırasında uluslararası yazışmayı yürütmekte ortaya koyduğu düzyazıdaki ustalığı ve yönetsel konulardaki doğruluğunun onaylanmış olmasını ise bu talebinin yerine getirilmesinde iki önemli neden olarak göstermiştir. (Fleischer, 2021, s.181-82)

Âlî, 1593-95 yıllarında yine İstanbul'a gelmiştir. Bu kez amacı *Künhü'l-Ahbar*'ı tamamlamak ve bir şekilde yeniden göreve atanmak olan Âlî, Sultan Murat'ın ölümünden sonra tahtı devralan yeni padişah III. Mehmed'den, telifine başladığı *Künhü'l-ahbâr* için bol kitap bulacağını umduğu Mısır defterdarlığı görevini istemiştir (Fleischer, 2021, s.233-234; Kütükoğlu, 1989, s.414).

1596-97 yıllarında yönetim konusundaki şikayetleri yüzünden ikinci kez Kayseri sancak beyliği görevinden alınan Âlî, İstanbul'a gelerek dört padişaha hizmet ettiğinden hem defterdar hem de sancak beyi düzeyine geldiğini bu nedenle kendisine beylerbeyliği ya da nişancılık görevi veya birkaç gün içinde görevden alınmama koşuluyla Halep beylerbeyliğinin verilmesi gerektiğini belirtmiştir. 1597-99 yıllarında eğer gönlündeki göreve atanmayacak ya da en azından bir beylerbeyliğine getirilmeyecekse buradaki yaşamından ve Osmanlı topraklarından tümüyle uzaklaşma isteğinde olan Âlî'nin emeklilik olarak padişahın istediği 100.000 akçelik tımar bağı da çok görülmüş, bu isteği karşılıksız kalmıştır. 1599 ilkbaharında Şam beylerbeyliğine atanan Âlî, sonunda arzuladığı takdiri görmüş ama fiilen görevi devralamamış, görevden azledilmiştir. Âlî'nin bu göreve atanması ve azlinde Osmanlı atama uygulamalarındaki düzensizlik etkili olmuştur. Daha önce Cağaloğlu Sinan Paşa'nın yerine Ahmed Paşa getirildiği Şam beylerbeyliği görevine bir ay sonra yerine Hüsrev Paşa atanmıştır. Âlî, görevden azlinden sonra Cidde sancak beyliğine ve emniyetine atanmıştır (Fleischer, 2021, s.263 -282).

Âlî, "*Diger Kaşide Der-menkabet-i Mahrûse-i 'Aliyye*" başlıklı kasidesinin bu beytinde "*Ben İstanbul'a nazar ehlinin deryası derim, insanların çokluğuna bakar insan denizi derim*" diyerek İstanbul'un kalabalığına vurgu yapmıştır.

Dirin İstanbul'a ben ehl-i nazar deryası

Keşret-i nâsa nazar nev'-i beşer deryası (K- 112/1)

1569 yılının Eylül ayında İstanbul'un Yahudi mahallesinde korkunç bir yangın çıkmış. Bir hafta söndürülemeyen ve binlerce evin kül olduğu bu yangının olduğu sırada Âlî, İstanbul'da Şemsi Paşa ve Kâmî ile birlikte düzyazıda yeni temalara yönelme gereğini tartışırken "yangın" konusunu özgün bir konu olarak önermiştir. Sokullu'nun lütfunu kazanma gayesinde olan Âlî, edebî

konulardaki akıl hocası Kınalızâde Âli Çelebi'ye yangının gelişimini, etkilerini anlattığı ve bu yangındaki etkili yönetiminden dolayı Sokullu Mehmed Paşa'yı övdüğü bir mektup/*harikname*¹⁶ yazmıştır. İstanbul'da çıkan bu yangın Sokullu için büyük bir utanç kaynağı olmuş. İstanbul'da itfaiye hizmetiyle görevli Yeniçeri Ağası Cafer Ağa hasta olduğu için alevler görüldüğü halde yangını denetim altına almak için hiçbir şey yapılmamıştır. Sokullu, sadrazamın damadı olan Cafer Ağa'yı görevden alarak yerine Siyavuş Ağa'yı atayarak itfaiye örgütlenmesini kendi kişisel gözetiminde tutmuştur (Fleischer, 2021, s. 99).

Asırlar boyunca yüzlerce deprem ve yangına maruz kalan Osmanlı dönemi İstanbul'u için "*Edirne sudan; İstanbul ateşten batacak!*" sözü halkın dilinden düşmeyen bir deyim haline gelmiştir. Şehre çok büyük zararlar veren, birçok nedenden ortaya çıkan bu yangınlar; Tarihi Yarımada başta olmak üzere Bilâd-ı Selâse olarak adlandırılan Eyüp, Galata ve Üsküdar'da yüzyıllar boyunca büyük tahribat ve kayıplara yol açmıştır (Köse, 2019, s.193).

Aşağıdaki iki beyitte Mustafa Âlî, İstanbul'un meşhur yangınlarına değinmektedir.

Tende hicrân âteşi zâyi' metâ' -ı cân u dil
Şan Sitanbul şehridür eksük degül yağmâ-yı hark (G- 650/3)

Tende ayrılık ateşi var. Can ve gönül sermayesi kayıp; sanki yangının eksik olmadığı İstanbul şehridir.

'Âliyâ âteş-i âhumla vücûdum şehrin
Şeb-i fûrkatde Sitanbul gibi süzân itdüm (G- 841/5)

Ey Âlî! Ahımın ateşiyle vücut ülkemi ayrılık gecesinde İstanbul gibi yakıcı ettim.

Âlî, aşağıdaki beyitte "*Her ne kadar her yolun bilgisi, öncüsü çok olsa da senin Âlî kulun İstanbul'un tarz sahibidir sevdiğim*" diyerek kendisini ve şairlik kudretini övmektedir

Var gerçi pîri her yoluñ dâñası çok İstanbul' uñ
Ammâ senüñ 'Âlî kuluñ şâhib-edâdur sevdüğüm(G- 913/7)

¹⁶ "Hareka" fiilinden türeyen "*Harik*" kelimesi, yangın anlamına gelen Arapça bir isimdir. Osmanlı dönemi yazılı kaynaklarda ve edebi eserlerde yangın için *harik* kelimesi, büyük yangınlar için ise "*Harik-i Kebîr*", "*Harik-i Ekber*", "*Harik-i Azîm*", "*İhrâk-ı Kebîr*" gibi tamlamalar kullanılmıştır (Köse, 2019, s.193).

Evliya Çelebi, Seyahatnâme'sinde Boğaziçi'nin en kuvvetli akıntısı olarak bilinen Arnavutköy ile Akıntıburnu arasındaki akıntıdan “*Nice gemiler o mahalde helâk olur, büyük bir girdaptır. Bütün gemiciler o tehlikeli yerden gemilerini ve kayıklarını keten ipleri ile çekip güçlkle geçer, bir yok olma yeridir.*” sözleriyle bahsetmektedir (Çelebi ve diğerlerinden akt. Özgül, 2020, s.12). Âlî, aşağıdaki beytinde sevgilinin aşkıyla âh edip ağlayan âşığın gözlerinden akan yaşları, İstanbul'un Akındıburnu'na benzetmiştir.

‘Âlî Akındıburnu’na beñzer Sitanbul’uñ
Bijnümle iki dıde-i giryân akındısı (G- 1451/5)

Âlî, benimle ağlayan iki gözümün akıntısı, İstanbul'un Akındıburnu'na benzer.

Eşbâha reh-güzâr-ı eceldür çü her yolu
Dâr-ı vebâ-medâr-ı fenâ bil Sitanbul’ı (G-1477/1)

Her yolu insanlar için ecel güzergâhı olduğundan İstanbul'u faniliğın vebalı kapısı bil.

Şair burada dönemin salgın hastalığı olan vebaya dikkat çekmektedir. 1625 yılında İstanbul'daki veba salgınında - şehir nüfusunun yaklaşık olarak yarısından fazlasının- 200.000'den fazla kişinin öldüğü tahmin edilmektedir (Lowry'den akt. Turna, 2011, s.13).

İstanbul’uñ oldı kahtı gâlib
Halkuñ kimi aç u kimi maṭ’ün(Kt- 21/1)

İstanbul'un kıtlığı arttı, halkın kimi aç kimi tok.

Bu beyit 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan 17. yüzyıl sonrası içinden çıkılmaz bir hal alan mali sıkıntıyı anlatarak Osmanlı'nın ekonomik hayatına ayna tutmaktadır. Âlî, devletin ve halkın içinde bulunduğu durumu, yaşadığı sıkıntıyı gözler önüne sermektedir.

Qılmaz vefâ ‘ulüfeleri ḥarc meclise
İstanbul’uñsa ‘ahdi yalan bî-vefâsı bol(Kt- 72/63)

Yeniçeri maaşlarını meclise vergi diye verse yetişmez. İstanbul'un ise sözü yalan, vefasız bol.

Âlî, İstanbul'un sözü yalan, vefasız bol diyerek bürokrasiyi eleştirmekte, devlette görev alan kişilerin adaletli bir şekilde buldukları konuma gelmediklerini vurgulamaktadır.

*

Birçok imparatorluğa başkentlik yapmış olan İstanbul, çeşitli devletler tarafından istila edilmiş, yangına uğramıştır. Âlî'nin divanında bu şehir aşk ateşiyle yanan âşğın yangını, İstanbul'un yanan yerlerindeki yağmaya; âşğın gözyaşları ise İstanbul/Akıntıburnu'na benzetilmiştir. Ayrıca İstanbul, eğlence merkezleri, tarihte yaşanan veba salgını, ekonomik sıkıntı, devlet bürokrasisi ile de Âlî'nin şiirlerine konu olmuştur.

2.16. BAĞDAT / DÂRÜ'S-SELÂM / BURC-U EVLİYÂ

VIII. yüzyılda Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından kurulan Bağdat, İslâm âleminin başkenti idi. Dicle'nin iki sahilinde kurulan şehir XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı idaresine girdi. Diğer isimleri Dârü's-Selâm, Medînetü's-Selâm ve Behîşt-âbâd olan Bağdat şehri, Bağdat yerine Buğdân, Medînetü'l-Mansûr, Medînetü'l-hulefâ, Medînetü Ebû Ca'fer ve ez-Zevrâ gibi isimlerle de anılmıştır. 1921'de Irak'ın başşehri olan bu şehir. XVII. yüzyıla kadar Batı'da muhtemelen ismin Çince'den türemiş olan şekliyle Baldach (Baldacco) adıyla biliniyordu. Ayrıca İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Abdülkâdir-i Geylânî gibi birçok velinin türbesinin bulunduğu yer olması nedeniyle Burc-ı Evliyâ olarak da anılmıştır. İslâm öncesi dönemdeki eski yerleşim alanlarıyla ilgili olan Bağdat isminin Farsça kökenli olduğunu düşünen Arap yazarlar Farsça kaynakları araştırarak bazı açıklamalarda bulunmuşlardır. Yaygın görüşe göre kelime “Tanrı'nın ihsanı veya armağanı” anlamındadır. Bu görüşün yanı sıra kelimenin Ârâmîce kökenli olduğunu ve “koyun ağılı” anlamına geldiğini söyleyenler de vardır. Fakat Hammurabi kanunlarında Bagdadu şehriden bahsedilir ki bu da kelimenin Farsça etkisinden daha önce de var olduğunu göstermektedir (ed-Dûrî, 1991, s.425- 426; Pala,1999,s.55; Yeniterzi, 2010, s.306).

Irak'ın başkenti olan Bağdat, divan şiirinde pek çok özelliğiyle ele alınır. Edebiyatımızda “bağ-dâd” yani Allah vergisi, lütfedilmiş bahçe anlamında olduğu için şairlerimiz “dâd” kelimesinin adalet anlamından hareketle bu isme dikkat çekerler. Harun Reşit zamanında İslam âleminin başkenti olan bu şehir, asırlarca önemli bir ticaret, kültür ve ilim merkezi kabul edilmiştir. Edebiyatımızda hem tarihi olaylar nedeniyle hem de başka nedenlerle Bağdat adı çok sık geçer. Özellikle atasözlerinde şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: *Sora sora/Araya araya Bağdat bulunur/ Âşika Bağdat sorulmaz/ırak değil/ Yanlış hesap Bağdat'tan döner/Ana gibi yâr/Ane gibi yar*

olmaz, Bağdat gibi diyâr olmaz. Kadirî tarikatında şeyhlerin giydiği çuhadan yapılmış taç başlığına da “Bağdat gülü” denilmektedir (Yeniterzi, 2010, s.306-307; Pala, 1999, s. 55).

2.16.1. Âlî’de Bağdat / Dârü’s-Selâm / Burc-ı Evliyâ

Halep’te kaleme aldığı *Câmiu’l-buhûr der Mecâlis-i Sûr* ile *Nusretnâme adlı* eseri padişaha sunarak daha üst bir görev almak isteyen Âlî, Halep’ten İstanbul’a gelmiş. Bunun sonucunda isteğine erişemediği gibi Halep’teki görevinden de alınmıştır. İki yıl aradan sonra Bağdat mal defterdarlığına atanmıştır. Âlî’nin Bağdat macerası siyasi açıdan tam bir felaket olurken kültürel açıdan çok faydalı olmuştur. Âlî, Bağdat’ta iken ağırlıklı olarak İranlıların bulunduğu bir ortama girerek Safevi kültürünü yakından tanımış, Ahdî ve Rûhî gibi İran’ın ünlü şairlerinin yanı sıra Şah Tahmasb’ın sarayında masalcı ve hattat olarak hizmet etmiştir. Bunun etkisiyle hat ve tezhip sanatlarına ilgisi artarak ertesi yıl Menâkıb-ı Hünerverân adlı yapıtını yazmıştır (Fleischer, 2021, s.195-196)

Âlî, Bağdat’ta iken daha önce Halep, Şam ve sonra yeniden Halep beylerbeyliğinde bulunmuş olan eski dostu Üveys Paşa’nın ikinci kez baş defterdarlığa atandığını öğrenmiş ve bunun üzerine Üveys Paşa’ya bir kutlama mektubu yazarak Bağdat Mal Defterdarlığı görevinden ayrıldığını bildirek İstanbul’a dönmeye önce şikk-ı sani defterdarlığına getirilmesini rica etmiştir. O yaz Bağdat’tan ayrılırken uğradığı Musul’da halk, Bağdat defterdarlığını Âlî’nin elinden alan Kürt eşkıyası olarak niteledikleri sancak beyi Sührab’ı Şîf yanlısı olmak ve yasadışı vergi toplamakla suçlamışlardır. Âlî, Musul’un ileri gelenleri adına (Derbend) Kapı’ya bir mektup yazarak onlara yardım ederken aynı zamanda kendi intikamını da almıştır (Fleischer, 2021, s.197).

Ekim 1585 - Nisan 1586 arasında Bağdat defterdarlığı ve beylerbeyliği beş ya da altı kez el değiştirmiştir. İlk defterdar öldükten sonra onun yerine getirilen Âlî, görevi Sührab’a, Sührab da yerini Süleyman adlı birine bırakmıştır. Bağdat beylerbeyliği ise Süleyman Paşa’dan Hüsrev Paşa’ya, Hüsrev Paşa’dan Elvendoğlu Ali Paşa’ya ve sonunda tekrar Süleyman Paşa’ya geçmiştir (Fleischer, 2021, s.193-194) . 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı yöneticisi ve bürokrati için yaşamın bir parçası olan kısa görev süreleri ve sık sık azledilme 1585-86 yıllarında Bağdat vilayet yönetiminde de kendini göstermiştir (Fleischer, 2021, s.195). Aşağıdaki beyitlerde Mustafa Âlî, Bağdat beylerbeyi Ali Paşa’yı övmektedir.

Mustafa Âlî, “‘Âlî Efendi Hâzretlerinüñ Pâdişâh-ı ‘Âlem-penâh Hâzretlerine Gönderdügi Kaşîdeden İntihâb Olnmuşdur.” adlı kasidesinde cihanın sığındığı kişi olan padişahın vezirini aşağıdaki üç beyitte şu şekilde övmektedir.

Evliyâ burcına çün gâyet ile mâ’ il idi
Oldı Bağdâd’a vezâretle anuñçün serdar (K- 111/17)

Şair burada “burc-u evliyâ” kelimesini tevriyeli olarak kullanarak “*Evliyalar kalesine(Bağdat’a) çok meylettiği için vezirlikle Bağdat’a lider oldu*” demektedir. Ayrıca şair burada “burç” kelimesiyle “gökteki burçları” da kastetmiş, evliyaların bulunduğu burca yakındı manasında kullanarak kelimenin bir diğer anlamından da faydalanmıştır.

Devlet ü ‘izzet ile vâli-i Bağdâd oldı
Bâğ-ı dâdımdan anuñ oldı cihân ber-ğordâr (K- 111/18)

Talih ve üstünlük ile Bağdat valisi oldu. Onun adalet bahçesinden dünya mutlu oldu.

Güzel bahçeleri, yeşil çayırları, şahane sarayları ile meşhur olan Bağdat, bu özellikleriyle de şiirlere konu olmuştur. Aşağıdaki beyitte Mustafa Âlî, Âli Efendi için “*Onun lütuf bânîsi Bağdat şehrinde yıkılan bütün gönül kasırlarına mimar olmuştun*” demektedir.

Şehr-i Bağdâd’ da hem olmuş idi yine tamâm
Yıkılan kaşr-ı dile bânî-i luţfi mi’ mâr (K- 111/24)

Aşağıdaki iki beyitte “*Bağdat*”ı uzaklık sembolü olarak kullanan Âlî, gönlüne seslenerek “*Âşıkâ Bağdat sorulmaz/ırak değil!*” atasözüne şiirinde yer vermiştir. Aşağıdaki ilk beyitte “Sevgilinin saçını seyretmek için gönül o adaletsizlik padişahı olan sevgiliye gider. Âşığa (ona) uzak olmaz, o Bağdat’a bile gider, ey gönül!” demektedir.

Seyr için zülfini dil o şeh-i bî-dâda gider
Ey gönül olmaz ırak ‘âşıkâ Bağdâd’a gider (G- 348/1)

Mışr-ı vişâle Şâm u Haleb bir konağ degül
Dil-ber yolında ‘âşıkâ Bağdâd ırak degül (G- 794/1)

Şam ve Halep kavuşma ülkesine bir konak uzaklığında bile değildir, sevgili yolunda aşığı Bağdat uzak değildir.

Bize dîbā-yı Şāmî kendüdür kirpās-ı Bağdādî
‘Abādur şālumuz āyîne-i āl-i abāyuz biz (G- 493/3)

Bize Şam’ın ipekli kumaşı, Bağdat’ın ham bezi kendisidir. Şalımız yünden yapılmış kumaştır, abâ altına alınan ailenin aynasıdır.

Peygamberimiz, Hz. Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin’den oluşan 5 kişiye Âl-i abâ denilmektedir (Pala, 1999, s.27). Âlî bu beyitte kumaşlarıyla meşhur olan Bağdat’ın kumaşının Şam’ın ipekli kumaşının ham maddesi olduğunu söylemekte ve biz abâ altına alınanların ailesi olduğumuz için bizim şalımız ipekten değil, yünden yapılmıştır diyerek âl-i abâya telmihte bulunmaktadır.

16. yüzyılın sonlarında pek çok Osmanlı yöneticisi ve bürokrati için yaşamın bir parçası haline gelen kısa görev süreleri ve sık sık azledilme Âli’yi de etkilemiştir. Âlî’nin Bağdat’a vardığında görevden alınmış olduğunu öğrenmesi, uzun bir süre Bağdat’ta kalarak geçici defterdarlık yapması 1585-86 yıllarında Bağdat vilayet yönetiminde yaşanan düzensiz dalgalanmaları gözler önüne sermektedir (Fleischer, 2021, s.195). Aşağıdaki üç beyitte de bu duruma tanıklık etmekteyiz. Âlî, kendisinin artık yaşlandığını, gençliğindeki, sağlığındaki kadar iyimser olamadığını belirtmekte ve hak ettiği değeri görmediğini, yüksek mevkilere atanan kişilerin adaletsiz bir şekilde buldukları konuma getirildiğini söyleyerek bu durumun kendisini derinden etkilediğini- tıpkı bir ney gibi feryat ettiğini- belirtmektedir. Kendisinin yolu Bağdat’a uğrarsa gül bahçesi olan şiirleriyle Bağdat’ı adalet bahçesi edeceğini belirterek yönetim ve bürokrattaki sıkıntıya vurgu yapmaktadır.

Bâğ-dâd” yani “lütfedilmiş bahçe, Allah vergisi” anlamındadır. Âlî, aşağıdaki üç beyitte “dâd” kelimesinin “adalet” manasından hareketle bu isme dikkat çekmektedir.

Girerdüm sağlıgumda bâğ-ı dâd-ı cennet-âbâda
Ġubārum rûzgār-ı zūr-kār iletdi Bağdād’a (G- 1199/1)

Sağlığımda cennet gibi olan iyilik bahçesine girirdim, zorlayan talih/ zaman rüzgarı tozumu Bağdat’a iletti.

Bâğ-ı dâd özle özün bülbül-i Bağdād eyle

Dem-be-dem nāy-ı ‘Irākî gibi feryād eyle(G- 1282/1)

Adalet bahçesini özle, kendini Bağdat’ın bülbülü eyle. Zaman zaman Irak neyi gibi feryat eyle.

Bāğdād’ a uğrar ise yolum bāğ-ı dād idem

Gülzār-ı nazmum ile o cāy-ı leṭāfeti (G- 1357/4)

Yolum Bağdat’a uğrarsa şiiirimin gül bahçesi ile o güzelliğin yerini adalet bahçesi edeyim.

*

Irak’ın başkenti ve kültür ve ilim merkezi olan Bağdat, edebiyatımızda birçok özelliğiyle ele alınmaktadır. Âlî divanında Bağdat şehrini “Bağdat/Sulh ve selâmet şehri olması nedeniyle Dârü’s-Selâm/ birçok velinin türbesini barındırması sebebiyle Burc-u Evliyâ(Evliyalar Kalesi)/ dād kelimesinin “adalet” manasından hareketle Bağ-dād/ Bağdat kumaşı/ *Âşika Bağdat sorulmaz/irak değil atasözü* gibi çeşitli şekillerde kullanıldığını görmekteyiz. Bunların yanı sıra 16.yüzyılda yönetim ve bürokraside yaşanan sıkıntıları, bu sıkıntıların Âlî’nin hayatına yansımalarını, -Âlî, Bağdat’ta görev istemiş, göreve getirildiği takdirde orayı adalet bahçesi yapacağını vaat etmiş fakat Âlî’nin bu görev isteği gerçekleşmemiştir- Bağdat macerasının Âlî için siyasi açıdan tam bir felaket olurken Safevi kültürünü yakından tanıma, İran’ın ünlü şairleriyle bir araya gelme gibi pek çok güzel fırsatlar sağladığı için kültürel açıdan mükemmel olduğunu görmekteyiz.

2.17. IRAK / IRAK-I ARAP

Coğrafi konum olarak Ortadoğu’da kurulmuş bir devlet olan Irak’ın çok eski bir geçmişi vardır. Osmanlı zamanında Irak; Musul, Bağdat ve Basra eyaletlerinden meydana gelmiş olup imparatorluk merkezine uzaklığı sebebiyle ülkeye “Irak” ismi verilmiştir (Kufacı, 2019, s. 408). Başşehri Bağdat olan bu ülkenin resmî adı el-Cumhûriyyetü’l-İrâkıyye’ dir. Doğuda İran, güneyde Suudi Arabistan ve Kuveyt, batıda Ürdün ve Suriye ile çevrili olan bu şehre hayat veren Fırat ve Dicle havzasıdır (Akkan, 1999, s.83).

“Irak” isminin Arapça mı Farsça mı olduğu konusu tartışılarak bu ismin kökeni ve anlamı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir kısım Arap coğrafyacılar, ülkenin Fırat ve Dicle arasındaki bölgede yer alarak alçak, ziraate uygunluğu sebebiyle Arapça “kıyı” veya “aşağı

memleket” anlamına gelen bu isimle anıldığı görüşünderken, bir kısım coğrafyacılar ismin aynı anlamı ifade eden Farsça îrâh/îrâf/îrâk kelimesinden Arapçalaştırıldığı görüşündedir (Yakut’tan ve Strange’den akt. Küçükaşçı, 1999, s.85). İlk defa Bâbil toprakları için kullanıldığı tahmin edilen “Irak” isminden önce tarihte Sâsânîler döneminde bu şehre Îrânşehr ismi verilmiş ve bu isim Irak’ı da kapsayarak İran’ın tamamı için kullanılarak dil-i Îrânşehr (İran’ın kalbi) terimiyle Irak’a işaret edilmiştir. Farsça ilk adının Sûristan olan Irak’a, sonraları İranlılar, Irakistan demişlerdir. Ortaçağ İslâm coğrafyacıları Aşağı Mezopotamya için Irak adını kullanırken Yukarı Mezopotamya için el-Cezîre adını kullanmışlardır. İslam literatüründe ise bu ülke için fetih sonrası Irak’ın eş anlamlısı olarak Aşağı Mezopotamya için Sevâd (kara) isminin kullanımı yaygınlaşmıştır. Bölgedeki ziraata elverişli alanların koyu renkli görünüşü bu durumda etken olmuştur (Küçükaşçı, 1999, s.85).

Divan şiirinin coğrafyası içinde adından sıkça bahsedilen Irak ülkesinin Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgesi Irak-ı Arap olarak anılırken Zagros dağlarının doğusundaki bölgesi Irak-ı Acem olarak bilinmektedir (Aybet, 1989, s.136).

Edebiyatımızda genellikle ülke olarak kullanılan Irak aynı zamanda Türk musikisinin en eski makamlarından birisi olması sebebiyle tevriye veya îhâm-ı tenâsüple de şiirimizde yer almaktadır (Yeniterzi, 2010, s.316).

2.17.1. Âlî’de Irak / Irak-ı Arap

Tarihçi ve aynı zamanda seyyah olan Âlî, yaklaşık altmış yıllık hayatında birçok ülke ve şehri gezmiştir. Bu şehirlerden biri de Irak/ Bağdat ‘tır. Bağdat bölümünde de bahsettiğimiz gibi Âli, Bağdat Mal Defterdarlığı görevinde bulunmuş, burada kaldığı süre içerisinde de vaktini daha çok İranlılarla geçirerek ünlü İranlı şairlerden kültürel açıdan faydalanma fırsatını yakalamıştır.

Aşağıdaki iki beyitte Türk musikisinin en eski makamlarından biri olan Irak makamına telmih yapılarak beyitler müzikle ilişkilendirilmiştir.

Ger ‘Irak u İşfahân’ ı bir Hicâz’ ı itse devr

Bir şadâ bulmaz semâ’ ı rûh-ı ‘uşşâka gîdâ (Trk- 10/4-3)

Irak’ı, İsfahan’ı ve Hicaz’ı dolaşsa da kulağı âşıkların ruhuna gıda olacak bir ses bulamaz.

Senüñ maķāmuñ iken İřfahān u Őām u Haleb
 Őarārgāhum idi muṭribā ‘Irāk-ı ‘Arab (G- 82/1)

Ey algıcı! Senin makamın İsfahan, Şam ve Halep iken benim karar ettiğim mekân Irak-ı Arap’tı.

Tecrid sanatına başvurarak kendisine seslenen Âlî, aşağıdaki Farsça beytinde “Söz hükmünün zorlayanı Rumî yiğidiyim ey Âlî! Doğu’dan Arap Irak’ına kadar hepsi benim dilimdir” demektedir.

Be-zür-ı hükm-i suĥan merd-i Rūmî’yem ‘Âlî
 Zi-şark tā-be-‘Irāk-ı ‘Arab zebān-ı menest (G- 105/10)

Dünyanın geçiciliğinin farkında olan şair bu beytinde “Irak-ı Arap’ta mevki makam tutma, sakın ondan devamlılık umma, gel” diyerek mevki makamdan süreklilik beklememeyi, her şey gibi onların da geçici olduğunu söylemektedir.

Gel ‘Irāk-ı ‘Arab’da tutma maķām
 Umma andan řaķın řarār u beķā(Kt- 114/1)

Âli, Bağdat’tan İstanbul’a dönmeden önce başdefterdarlığa getirilen eski dostu Üveys Paşa’ya yazdığı rica mektubunda şıkk-ı sani defterdarlığına getirilmesini istemiştir fakat bu isteği sonuçsuz kalmıştır. Yukarıdaki beyitte Âlî, dostu Üveys Paşa’ya ve isteğinin reddedilmesine sitem ederek Irak/Bağdat Mal Defterdarlığı görevinden alınmasına telmih yapmaktadır.

*

Divan şiirinde Irak/ Irak-ı Arap/ Irak-ı Acem şeklinde geçen “Irak” ülkesini Âlî’nin divanında sadece Irak ve Irak-ı Arap başlıklarıyla görmekteyiz. Irak’ın Irak ülkesi veya musiki makamına telmihen kullanılmasının yanı sıra bir beyitte “Irak” kelimesi “uzak/ uzaklık” anlamında kullanılmıştır. Âlî’nin bizzat gittiği ve orada kaldığı ülke olan Irak, divanda ülke ismi olarak geçmesinin yanı sıra Irak/Bağdat defterdarlığı görevinden alınması üzerine bir taraftan hatırı sayılır paşalardan yeni görevler istediği bir taraftan da Irak-ı Arap’da mevki makam isteğinin, dünyanın geçici olduğunun vurgulandığı yer olarak geçmektedir.

2.18. KERBELÂ

Hız. Hüseyin ile ailesi fertlerinin 10 Muharrem 61 tarihinde Emevîler tarafından şehit edildikleri yer olan Kerbelâ şehri, Şîiler tarafından kutsal kabul edilmiştir. Bunun sebebi ise Hız. Hüseyin'in türbesinin burada bulunmasıdır. Hız. Ali'nin defnedildiğine inanılan Necef'ten sonra ikinci atebe olan Kerbelâ, Bağdat'ın yaklaşık 100 km. güneybatısında yer almaktadır(Öz, 2022, s.271).

Kerbelâ isminin kökeniyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Bu görüşler Arapça "ayakların yumuşak zemine batması" anlamındaki **kerbele** kökünden, "Bâbil çevresi" mânasına gelen **Küver Bâbil**'den, Akkadca "sivri külâh" anlamındaki **karballatu** kelimesinin Orta İbrânîce ve Ârâmîce'de **karbalâ** şeklinden geldiği yönündedir. (Yâkût, eş-Şehrîstânî ve Soden'den akt. Öz, 2022, s.271).

Hız. Hüseyin ve yanında bulunan yaklaşık yetmiş muharip Kerbelâ'da şehit edilmiştir. Emevî ordusunun Hız. Hüseyin'in kesik başıyla esir alınanları Dımaşk'a götürmek üzere yola çıktığında açığıtaki şehit cesetleri köylüler tarafından Hâir denilen yerde toprağa verilmiştir. Halife I. Yezid'e sunulan Hız. Hüseyin'in başının ise daha sonra nereye gömüldüğü bilinmemektedir (Öz, 2022, s.271).Hız. Hüseyin'in başsız cesedinin gömüldüğü yer olan Hâir, kısa zamanda ziyaretgâh haline gelmiş. Bu durumdaki en önemli etken ise Hız. Hüseyin'in kabrini ziyaret etmenin faziletine dikkat çeken Zeynelâbidîn ve Ca'fer es-Sâdik'tan gelen rivayetler etkili olmuştur. Bu sebeple Şîiler'in Hız. Hüseyin'in türbesine olan düşkünlükleri zamanla aşırı boyutlara ulaşmış, Şîiler tarafından Kerbelâ kutsal (harâm) belde sayılarak burayı ziyaret de hac ile kıyaslanmıştır (Meclisî'den akt. Öz, 2022, s.271).

Müslümanları etkileyerek edebiyata konu olan Kerbelâ hadisesi(Hız.Hüseyin'in Emevîler tarafından Kerbelâ'da şehit edilmesi) ve bunu izleyen olaylar hakkında manzum ve mensur birçok eser ele alınmıştır. Kerbelâ toprağı, şehitlerin vücutlarını barındırması sebebiyle sevilen bir toprak olarak tasvir edilmiş, sevgi ve üzüntünün bir arada olduğu ağıtlara konu olmuştur. Ayrıca Kerbelâ kelimesini oluşturan **kerb** (gam, keder, üzüntü) ve **belâ** kelimeleriyle olay arasında bağlantı kurulmuştur. Şairlerin şiirlerinde yağmur ve bereket duasında bulunduğu Kerbelâ şehri, bir yandan belâlı yer, diğer yandan büyük kahramanlıkların gösterildiğı kutsal mekân olarak görülmektedir(Kurtuluş, 2022, s.272).

Kerbelâ hadisesine verilen önemin artmasındaki en önemli etken İran'da Şîî mezhebinin yaygınlık kazanması olmuştur. Kerbelâ ile ilgili ilk örnekler manzum şekilde ortaya çıkmıştır.

Başta Hz. Hüseyin olmak üzere onun yakınlarının şehâdeti etrafında şekillenen Kerbelâ edebiyatı, dinî mersiye türünün en önemli bölümü olmuştur (Kurtuluş, 2022, s.273).

Hicrî 10 Ekim 680 yani âşûre günü Hz. Muhammed'in torunu ve Hz. Ali'nin oğlu olan Hz. Hüseyin'in acı bir şekilde şehit edildiği yer olan Kerbelâ'ya Meşhed (Şehit düşülen yer) veya Meşhedü'l- Hüseyin de denilir. Şiîler için Hz. Hüseyin'in türbesi çok önemlidir ve bu türbe civarında gömülen kişilerin cennete gidecekleri inancı hâkimdir(Honigmann'dan akt. Aybet, 1987, s. 120).

Kerbelâ adı Türk edebiyatında Hz. Hüseyin ile ailesinin ve yakınlarının topluca şehit edildiği bir yerin adı olmasının yanı sıra bu acı olayı anlatan pek çok şair ve yazar tarafından bir mazmuna dönüştürülerek “vak‘a-i dilsûz-i Kerbelâ, haber-i Kerbelâ” gibi ibarelerle hüznü ifade eden bir motif olmuştur. Mezhep farkı gözetmeksizin tüm Müslümanlar tarafından rağbet edilerek bir nevi kutsallık kazanan Kerbelâ, özellikle Türk tasavvuf kültürünü derinden etkilemiş, Osmanlı tarihinde Türk hacılarının sürekli gittiği ve Âl-i abâ sevgisini tazelediği yer olmuştur(Uzun, 2022, s.274).

Tasa, gam, keder anlamında “kerb ü belâ” terkihiyle ele alınan Kerbelâ, şiirimizde, şehit kanıyla sulanmış toprağının kudsiyetinin yanı sıra matem, şehadet, susuzluk gibi kavramlarla da anılır (Yeniterzi, 2010, s.319). Edebiyatımızda Kerbelâ'nın susuzlukla anılmasının sebebi Hz. Hüseyin ve ashâbının Kerbelâ'da susuz bırakılmasıdır. Ayrıca Kerbelâ, Hz. Hüseyin ile Ehl-i beyt'in kanını taşıması nedeniyle gözlere sürme diye çekilecek bir toprak olarak da anılır (Uzun, 2022, s.274). Sevgilinin eşiği ve semti, sevgilinin yolunda ölen âşiklerden dolayı Kerbelâ'nın benzetileni olur. Hz. Hüseyin'in öldürülmesiyle anılan Kerbelâ, Muharrem ayı, şehid-i Kerbelâ, kurban, aşure, kan, Kerbelâ-yı gam vb. kelimelerle birlikte şiirimizde tenasüp içinde kullanılmaktadır (Kurnaz, 2012, s.104).

2.18.1. Âlî'de Kerbelâ

Bağdat Mal Defterdarlığı görevine atanan Âlî, Bağdat'a ulaştığında görevden alınmış olduğunu öğrenmesine rağmen uzunca bir süre – bir yılı aşkın- burada kalarak ağırlıklı olarak İranlıların bulunduğu bir ortama girerek Safevi kültürünü yakından tanımıştır. Bir vezire mektup yazarak emekli olmayı ya da hacca gitmesine imkan verecek bir göreve getirilmeyi istemiş, aksi takdirde inzivaya çekileceğini bildirmiştir. Bağdat'ta bulunduğu süre içerisinde işsiz olmasına rağmen İmam Hüseyin'in şehit edildiği Kerbelâ'da bir hayrat yaptıracak kadar parası olan Âlî, Irak'taki

kutsal yerleri ziyaret etmiş, (Fleischer, 2021, s.195-196-197) İstanbul'a dönüş yolunda Kerbela'da İmam Hüseyin ve diğer Kerbela şehitlerini ziyaret ederek burada bir sebil yaptırmıştır (İsen,1988, s.4).

Hz. Hüseyin ve beraberindeki yaklaşık 70 kişinin şehit edilmesi bazı gruplar tarafından yeniden doğuş gibi düşünülerek yılbaşı olarak kabul edilmiştir. Âlî, aşağıdaki beyitlerde bu duruma değinerek Kerbelâ hadisesine telmih yapmaktadır.

Re's-i sâl olmaya her mäh-ı muharrem bâ'îş
Kerbela'ya dökülen hün-ı şehîdândur heb(III.Dibace /1)

Her muharrem ayının yılın başı(yılbaşı) olmasının sebebi Kerbelâ'ya dökülen şehitlerin kanıdır.

Şîi mezheplerinden biri olan İmâmiye-i İsnâ 'aşer'îyye'de “On İki İmam'a” saygı gösterilir. Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin üçüncü imamdır ve Kerbelâ'da şehit edilmiştir. Âlî, beyitte bu duruma değinmektedir.

İmâm-ı şâliş ey sâlik Hüseyn İbni 'Alî' dür kim
Şehîd-i Kerbelâ' dur teşne-leb mazlûm-ı hün-pâlâ(K- 17/25)

Ey tasavvuf yolcusu! Üçüncü imam, Ali'nin oğlu Hüseyin ki o, susamış dudaklı, kanlı kılıcın mazlumu Kerbelâ şehididir.

Şehîdân-ı zemîn-i Kerbelâ hâkkı ki her lahza
'İnâyet mağfîret bārânı ol sādâta vâbildür (K- 102/80)

Kerbela yerinin şehitlerinin hakkı (için) her an o seyyidlere ihsan, bağışlama yağmuru bolca yağar.

Âlî, “*Merşîyye Berây-ı Hazret-i İmâm Hüseyn İbni İmâm 'Alî Râzîya'llāhu 'Anhumā*” adlı terkîb-i bendin bu beytinde Hz. Muhammed'in gözünün nuru, ömrünün özü olan torunlarından Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesi hadisesinde “ne kendinden ne de atandan utandın” diyerek karşı tarafı (Emevi ordusunu) suçlamaktadır.

Güm itdüñ Kerbelâ hâkinde anuñ gevher-i 'ömrin
Ne kendinden hicâb itdüñ ne ceddinden hayâ kılduñ(Trk- 9/2-2)

Onun ömrünün cevherini Kerbelâ toprağında kaybettin. Ne kendinden utandın ne atandan utandın.

Kerbelâ şehri sevâındaki mâtemgedeler
Beytlerdür ğam aña lafz-ı belâ-ma'nâdur (G- 266/5)

Kerbelâ şehrinin karanlığındaki matem evleri gamın ona bela anlamına geldiği evlerdir.

Kerbelâ' dan yankılanmış bir hâzîn âvâzedür
Ehl-i Rûm'un şanma ol günlerde vâ-veylâsıdır (G- 339/3)

O günlerde Rum ehlinin feryadıdır sanma (bu) Kerbelâ' dan yankılanmış hüznü bir sestir.

Âlî, aşağıdaki beyitte yaşanan olayın üzerinden ne kadar zaman geçse de Kerbelâ hadisesinin unutulmadığını, şehitlerin yasının her daim taze olduğunu vurgulamaktadır.

Mısrı 'Âlî şühedâ mâtemi sır-âb itsün
Kerbelâ' nuñ bu da zirâ ki mükerrem günüdür (G- 355/5)

Âlî, Mısır'ı şehitlerin yasıyla doldursun. Çünkü bugün Kerbelâ'nın azîz günüdür.

Şusuzluk mâ-cerâsın sâ'il olsun eşk-i hûn-bârum
Varursam Kerbelâ deştindeki şimşâd-ı âzâda(G- 1199/3)

Kerbelâ çölündeki uzun şimşir ağacına varırsam; kan yağdıran gözyaşım, susuzluk macerasını sorsun.

Şair çıktığı yolda eğer Kerbelâ çölüne ulaşırsa “kan ağlayan gözyaşım, Hz. Hüseyin'in susuz, zulüm edilerek şehit edilmesinin hikâyesini sorup öğrensin” şeklinde bir temennide bulunmaktadır.

Kerbelâ, yaşanan bu üzücü olaydan sonra dert, sıkıntı, hüsrân yeri olmuş, edebiyatımızda *Kerbelâ ve Kerb ü Belâ* terkibi şeklinde kullanılmıştır. Aşağıdaki beyitte bunu görmekteyiz.

Ne yazıdır ki deşt-i Kerbelâ pür-derd ü miñnetdür
Meger kerb ü belâlardan mürekkeb bir muşbetdür (Trk- 9/ 3-1)

Nasıl bir kaderdir ki Kerbelâ çölü dert ve sıkıntıyla doludur. Demek ki o, üzüntü ve sıkıntılardan oluşmuş bir musibettir.

Nâmı Hüseyin ü vechi Hasen yâr sevmegin
‘Âli belâda cân u dili Kerbelâ’ dadur (G- 319/5)

Adı Hüseyin, yüzü Hasan olan sevgili sevdiği için, Âli sıkıntıda can ve gönlü Kerbelâ’dadır.

Şair, sevgiliyi Hz. Hasan ve Hüseyin’e benzetmektedir. Onlar Allah için canlarını vererek şehit olmuşlardır. Âşık da sevgilinin uğruna canını vermeye hazırdır. Bu nedenle âşık sıkıntıda, can ve gönlü ise Kerbelâ’da(sevgili)dedir.

‘Âşıkun ma ‘şûka ihsânıyla istiğnâsıdur
Bilmeyen anı şanur kim Kerbelâ gavğâsıdur (G- 339/1)

Sevenin sevgiliye ihsanıla nazıdır bu. Bilmeyen onu Kerbelâ kavgası sanır.

Şair, âşığı Kerbelâ çölünde susuz bırakılarak, zalimce şehit edilen Hz. Hüseyin’e benzetirken, yaşanan sıkıntıyı, zulmü ise sevenin sevgiliye ihsanı olarak görmekte, bunu bilmeyenlerin ise hadiseyi Kerbelâ kavgası sandığını söylemektedir. Sevgilinin âşığa eziyetini Kerbelâ hadisesine benzetmektedir.

Atup cânın maḥabbet Kerbelâsı nâr-ı hicrâna
Seni cân u gönülden sevmeyen şâhum Yezîd olsun(G- 1117/3)

Şahım, canını muhabbet kerbelasına ayrılık ateşine atıp seni can ve gönülden sevmeyen Yezid olsun.

Âşık, hem vuslata hem de hicrana can atıp, sevgiliyi candan gönülden sevmeyen Yezid olsun diyerek sevgiliyi ne kadar çok sevdiğini dile getirmektedir.

Göz açmaz ağlaruz hâlî degüldür çeşmümüz nemden
Ġubâr-ı Kerbelâ kuḥline açmazdan taleb-kâruz (G- 497/2)

Gözümüz nemden boş değildir, göz açmaz ağlarız, Kerbelâ tozu sürmesini bu şekilde istiyoruz..

Hız. Hüseyin ve Ehl-i beytin kanını taşıyan Kerbelâ toprağına bir kudsiyet atfedilmekte, Kerbelâ toprağı, gözlerle ilaç olmakta, sürme diye çekilmektedir. Beyitte bu duruma değinilmektedir.

*

Hız. Hüseyin'in şehit edildiğı yer olan Kerbelâ, tüm İslâm âlemi için ayrı bir öneme sahiptir. Yaşanan bu elim olay Arap, Fars ve Türk edebiyatına konu olmuş, bu konuda manzum ve mensur birçok eser kaleme alınmıştır. 1585-86 yıllarında Irak/Bağdat'ta bulunan ve buradaki kutsal yerleri ziyaret eden Âli, İstanbul'a dönerken Kerbelâ şehitlerini ziyaret ederek burada bir sebil yaptırmıştır. Kerbelâ, Âli'nin divanında çoğunlukla Hız. Hüseyin'in şehit edildiğı yer olarak anılmaktadır. Bunun dışında Kerbelâ/ Kerb ü Belâ terkibi yani dert, sıkıntı, keder/ Sevgili-Kerbelâ benzetmesi yani sevgilinin âşığa zulumü, cevr ü cefası Hız. Hüseyin'in gördüğü eziyete benzetilmiştir. Ayrıca Kerbelâ toprağı Hız. Hüseyin ve Ehl-i Beyt'in kanını taşıdığı ve göze sürme olarak çekildiğı için kutsallığıyla şiire konu olmuştur.

2.19. AMASYA

Ne zaman ve kim tarafından kurulduğı kesin olarak bilinmeyen bu şehrin bilinen en eski adı Amaseia'dır. Amasya'nın Türkler tarafından ne zaman fethedildiğı konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte şehrin XI. yüzyıl başında Dânişmendliler'in idaresi altında olduğu bilinmektedir. Bu durum Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın bu şehri ilhakına kadar devam etmiş ve Anadolu Selçuklu Devleti döneminde şehir "Dârü'l-izz" unvanı ile anılmıştır. Babaî isyanlarına sahne olan ve bir dönem Moğolların yönettiğı bu şehir, sonrasında Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Mesud'un oğlu Tâceddin Altınbaş, Sivas'ta hüküm süren Eretnaoğlu Ali Bey, Emîr Hacı Şadgeldi ve Çelebi Mehmet tarafından yönetilmiştir. II. Bayezid'in oğulları arasındaki taht kavgalarında önemli rol oynayan bu şehrin adı Kanûnî'nin oğulları Selim (II) ve Bayezid arasındaki mücadelede de sık sık geçmektedir. Amasya, Osmanlılar döneminde özellikle şehzadelerin bulunduğu dönemde pek çok âlim, sanatkâr ve şairin toplandığı; meşhur hattat Şeyh Hamdullah, ulemâdan Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi, meşhur tabip Sabuncuoğlu Şerefeddin gibi tanınmış şahsiyetlerin yetiştiğı büyük bir kültür merkezi olmuştur (Şahin ve Emecen, 1991, s.1-2) Osmanlı döneminde ticarî ve iktisadî bir merkez olan Amasya'da XVI. yüzyılda bir boyahane, şem'hane ve darphâne bulunmakta olup yaygın bir şekilde ipek dokumacılığı yapılmıştır (Başbakanlık Osmanlı Arşiv'inden akt. Emecen ve Şahin, 1991, s.2)

1861’de şehre gelen seyyah G. Perrot, Amasya’daki medreselerde 2000’e yakın talebenin okuduğunu yazarak burayı “*Anadolu’nun Oxford’u*” şeklinde tarif etmiştir (Perrot’tan akt. Şahin ve Emecen, 1991, s.2). XIX. yüzyıl başlarında Amasya’da yaşayan Mustafa Vâzih Efendi ise bu şehir hakkında yazdığı bir eserinde Amasya için “*talebeler şehri*” ifadesini kullanmıştır (Vâzih’dan akt. Şahin ve Emecen, 1991, s.2). Yazarlar, halk arasında Ferhad ile Şirin hikâyesinin geçtiği yer olarak bilinen bu şehrin güzelliğini ve kültür tarihimizdeki önemini belirtmek amacıyla Amasya için çeşitli kaynaklarda “medînetü’l-hükemâ”, “Anadolu şehirlerinin incisi”, “Bağdâdü’r-Rûm”, “medreseler şehri” gibi ifadeler kullanmışlardır (Şahin ve Emecen, 1991, s.2).

Mustafa Kemal’in memleketin işgaline karşı direnişi teşkilatlanmayı gerçekleştirmek için burada çalışmalara başlaması, Millî Mücadele’nin ilk programını tespit eden Amasya Tamimi’ni 21-22 Haziran 1919’da yayımlaması ise şehrin tarihindeki en önemli hadisedir. Eskiçağ’larda kale-şehir olarak geliştiği anlaşılan Amasya, Cumhuriyet’in ilanını takiben 20 Nisan 1924’te il olmuştur (Şahin ve Emecen, 1991, s.1).

Bir zamanlar Osmanlı’ya başkentlik yapmış olan bu şehir, edebiyatımızda çoğunlukla tarihi olaylar, savaşlarla ilişkili olarak ve Ferhad ile Şirin hadisesinin yaşandığı şehir olarak yer almaktadır

2.19.1. Âli’de Amasya

Âlî, 1595-96 yıllarında Amasya sancak beyliği ile Sivas (Rum) defterdarlığını içeren ikili bir görevle yetinmek zorunda kalmıştır. Bunun sebebi ise saray çevresindeki güçlü kişilerin Mustafa Âlî’nin Mısır defterdarlığına atanmasına karşı çıkmasıdır. 1595 Ağustos ayı başlarında sancak beyi olarak Amasya’ya varan Âlî, bir yılı aşan bir süre Anadolu’da kalmıştır, Rum vilayetinin büyük bölümü Macaristan savaşına katıldığından sancak beyliği ve defterdarlık görevlerinin yanı sıra Amasya dışındaki bölgelerin de muhafızlığını üstlenen Âlî, çeşitli görevlerde bulunmuştur (Fleischer, 2021, s.252-253).

Amasya sancak beyi olan Âlî’nin önünde beylerbeyliğine yükselebilmek gibi yeni mesleki olanaklar açılmıştır. Bunu değerlendirmek isteyen şair, 1595 sonlarında Sultan Mehmed’e yazdığı bir kaside padişahın babası ve dedesi gibi lütuf göstererek kendisini beylerbeyliğine hatta mümkünse vezirliğe yükseltmesini istemiş, bu isteğini yerine getirdiği takdirde yazdığı *Künhü’l-Ahbar* adlı eseri padişaha ithaf edeceğini, yakın dönemde kendisi kadar yetenekli ve dürüst

olmayan kişilerin beylerbeyliğine yükseltildiğinden bahsederek vezirliğe getirilirse suçluları ihbar edeceğini belirtmiş, edebiyattaki konumu ileri sürmüştür. Fakat Âlî'nin bu dileği yerine getirilmemiş, 1596 yılı içerisinde Mustafa Âlî, Kayseri sancak beyliğine nakledilmiştir (Fleischer, 2021, s. 254-255).

Âlî'nin divanından alınan aşağıdaki müseddeslerde de Âlî'nin padişahтан sancak beyliği görevinden daha üst konumda olan görevleri istediğini görmekteyiz.

Âli, aşağıda yer alan “*Müseddes-i Ünsiyye Der-vaşf-ı Şehr-i Amāsiyye*” başlıklı bu müseddesinde bir yandan Amasya şehrinin güzelliklerini ve kültürümüzdeki önemini anlatarak şehri övmekte diğer yandan kendisini, şairlik kudretini ve bürokrasideki başarısını överek kendisinin Amasya sancak beyliği görevinden beylerbeyliği görevine atanmasını istediğini dile getirmektedir.

Ey gönül himmet-i ‘ulyā ile ben mümtāzam
 Taşlu yirlerde karar eyleyici şeh-bāzam
 Qalmazın ‘ālem-i süflide humā-pervāzam
 Rūh-ı kudsi baña hem-dem ben aña hem-rāzam
 Cāygāh olmağıla şehir-i Amāsiyye baña
 Muttaşıl feyz olunur kuvvet-i kudsiyye baña (Msd- 5/1)

Ey gönül! Yüce gayretinle ben seçkinim. Taşlı yerlerde yaşayan bir doğan kuşuyum. Alçak dünyada kalmayan Hüma uçşluyum. Kutsal ruh bana arkadaş ben de ona sırdaşım. Amasya şehri makamım olduğu zaman bana bereketli, mukaddes güç verilir.

Virmezsin devlet-i dünyāya ma‘ārif güherin
 Sen beni dūn ü deni aňlama ‘ālī-nazarın
 Qadrüm iz‘ān idenūñ hizmetine hāk-i derin
 Sırr-ı maħfī ise de n’olsa kimūñ anı dirin
 Cāygāh olmağıla şehir-i Amāsiyye baña
 Muttaşıl feyz olunur kuvvet-i kudsiyye baña (Msd- 5/2)

İlim cevherini dünya mutluluğuna vermem. Sen beni alçak ve değersiz zannetme, yüksek görüşlüyüm! Değeri anlayanın hizmetinde kapısının toprağı olurum. Kimin nesi varsa gizli sır da olsa söylerim. Amasya şehri makamım olduğu zaman bana bereketli, mukaddes güç verilir. Amasya şehri makamım olduğu zaman bana bereketli, mukaddes güç verilir.

Şüretâ cāh u celāl ehli gibi muhteşemem
 Mālik-i tabl u 'alem şāhib-i hayl u haşemem
 Ma'ñide sālīk-i peşmīne-keş-i muğtenemem
 Köhne iħrām ile çün şeyh-i harem-muhteremem
 Cāygāh olmağıla şehir-i Amāsiyye baña
 Muttaşıl feyz olunur kuvvet-i qudsiyye baña (Msd- 5/3)

Görünüşte mevki makam sahibi gibi muhteşemim. Davul ve sancağa malik, zümre ve taraftar sahibiyim. Anlamda ganimet olarak alınmış, sade giyinmiş, tasavvuf yolcusuyum. Hacıların eskimiş elbisesi ile Kabe şeyhi gibiyim. Amasya şehri makamım olduğu zaman bana bereketli, mukaddes güç verilir.

Ne bilür ehl-i riyā ben niçe hikmet-dānam
 Faħr-i erbāb-ı hüner merd-i kavī-iz'ānam
 Naqd-i 'irfān ile maħsūd-ı ribā-hārānam
 Şadr-ı vjṛānede derviş-i tehī-hemyānam
 Cāygāh olmağıla şehir-i Amāsiyye baña
 Muttaşıl feyz olunur kuvvet-i qudsiyye baña (Msd- 5/4)

Benim ne kadar bilgili olduğumu gösteriş ehli ne bilir? Hüner sahiplerinin övüncü, anlayışı kuvvetli olanım. Sahip olduğum bilgi servetiyle faiz yiyenlerin kıskandığı kişiyim. Harap göğsümde boş heybeli dervişim. Amasya şehri makamım olduğu zaman bana bereketli, mukaddes güç verilir.

Niçe şehzādelerüñ mesken ü me' vāsıdur ol
 Ehl-i hācāt olanuñ Ka'be-i 'ulyāsıdur ol
 Sāhil-i bahr-i ğınā meşğale deryāsıdur ol
 Evliyā mecma'ı aqtāb muşallāsıdur ol
 Cāygāh olmağıla şehir-i Amāsiyye baña
 Muttaşıl feyz olunur kuvvet-i qudsiyye baña (Msd- 5/5)

O, birçok şehzadenin yeri, mekanıdır. İhtiyaç sahibi olanın yüce Ka'besidir. Zenginlik denizinin kıyısı, iş(uğraş) denizidir. Velilerin toplandığı, kutupların namaz kıldığı yerdir. Amasya şehri makamım olduğu zaman bana bereketli, mukaddes güç verilir.

Merkad-i pākine var hāzret-i pīr İlyās'uñ

Pür-şafâ eylesün âyineñi silsün pâsuñ
 Gümüşi-zâdeye¹⁷ dil naqdi gerek ihsânũñ
 Zerķ ile bencileyin ķalbini tã nahhãsuñ
 Cãygãh olmağıla şehr-i Amãsiyye baña
 Muttaşıl feyz olunur ķuvvet-i ķudsiyye baña (Msd- 5/6)

Şeyh İlyas'ın temiz kabrine var. (Gönül) aynanın pasını silsin, neşe dolu eylesin. Bakırcının idrak etmesini sağlayarak kalp akçesini benim gibi Gümüşzade'ye gönül parası olarak vermesi gerekir. Amasya şehri makamım olduğu zaman bana bereketli, mukaddes güç verilir.

Hamdü lillah ki hüner mülkine oldum vâlî
 Oldı şãnum gibi 'irfãn ile ķadrũm 'ãlî
 Kevkebũmden yañadur kevkebenũñ iķbãli
 Hãsb-i hãl oldı bu güftãr baña ey 'Ãlî
 Cãygãh olmağıla şehr-i Amãsiyye baña
 Muttaşıl feyz olunur ķuvvet-i ķudsiyye baña (Msd- 5/7)

Allah'a hamd olsun ki marifet ülkesine vali oldum. Şöhretim gibi bilgi ve değerim de yüksek oldu. Şöhretin yönü yıldızımdan yanadır. Ey Âli! Bu sözler halimi anlatmak için vesile oldu. Amasya şehri makamım olduğu zaman bana bereketli, mukaddes güç verilir.

*

Bir dönem Osmanlı İmparatorluğuna başkentlik yapan, şehzadeler şehri olan Amasya, Âli'nin divanında tarihi, siyasi, politik nedenlerle Amasya şehri olarak yer almaktadır. Âli, divanında “*Müseddes-i Ünsiyye Der-vaşf-ı Şehr-i Amãsiyye*” başlıklı müseddesinde Amasya'nın güzelliklerini, kendisinin görevdeki ve edebiyattaki başarısını anlatarak sancak beyliği görevinin kendisine güç verdiğini, makam olduğunu belirterek bu makamı daha üst düzeylere taşımak istediğini vurgulamaktadır.

¹⁷ Gümüşlüoğlu Tekkesi: Halvetî tarikatının Amasya'da inşa ettiği ilk tekke olan Gümüşlüoğlu Tekkesi, günümüze ulaşmamıştır. Geçmişte Amasya'nın Gümüşlü Mahallesi'ne adını veren Gümüşlü Cami'nin doğu ve güney taraflarında yer almıştır. Tekkenin ilk şeyhi olarak bilinen Gümüşlü-zâde Pîr İlyas Hazretleri, Amasya'da ilk kez bu tekkede halvete girmiş, sonrasında Halvetî tarikatını yaymaya başlamıştır (Aydın, 2019, s.95).

2.20. KAYSERİ

Eski isimleri Mazaka, Caesarea, Kayser, Kalsareia, Kayseriye olan bu şehir, Asur Ticaret Kolonisi Çağı'nda bir ticaret merkezi olup tarihi süreçte Hitit, Frig, İskender, Roma ve Bizans yönetiminde kalmıştır (Tuğlacı, 1985, s.206). Kayseri, Erciyes dağının kuzey eteklerinde kurulmuştur. Antik dönemde Mazaka, Roma zamanında Caesarea, İslâm fethinden ve Türklerin idaresine girdikten sonra Kaysâriye, Kayseriye şeklinde anılan bu şehir, Cumhuriyet'ten sonra Kayseri şeklinde anılmaya başlanmıştır. Ayrıca şehir, sefere çıkış merkezi olduğundan “dârülfeth” , Selçuklular ve bazı beylikler döneminde merkez olduğu için de “dârülmülk” gibi unvanlar almıştır (İpşirli, 2022, s.96). Kayseri, edebiyatımızda sadece bir şehir ismi olarak geçmektedir.

2.20.1. Âlî'de Kayseri

Âlî, 1596 yılı içinde Kayseri sancak beyliğine nakledilerek bir ay sonra görevden alınmış, sonrasında yine aynı sancağa atanmıştır. Mustafa Âlî, bu durumu yani üst düzey görevlilerin sık sık azledilmesini Osmanlıdaki yozlaşmanın bir göstergesi olduğunu söyleyerek verilen görevlerin İstanbul'da hiç değilse kağıt üzerinde alınıp satıldığını ima etmiştir. 1596'da Celali tehdidiyle karşı karşıya olan Karaman ilinin Niğde, Aksaray, Kırşehir sancaklarıyla Rum vilayetinin Bozok sancağındaki düzenden sorumlu olan Âlî'nin Kayseri sancak beyliğine ilk atanma tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber Haziran 1596'da olduğu tahmin edilmektedir. Âlî'nin bu göreve atanmadan önce yaşadığı iki olay, onun umutlarının yeniden yeşermesini sağlamıştır. Bunlardan birincisi, 3 Nisan 1596'da Koca Sinan Paşa'nın aniden ölmesi sonucu yerine Damat İbrahim Paşa'nın gelmesidir. Âlî'ye göre Sinan Paşa, isyankârlık, cahillik, fiziksel çirkinlik gibi tüm kötü özellikleri taşıyordu ve üstelik sevimsiz bir ırka mensuptu, Arnavut'tu. Kendi yakınlarını üst konumlara getirerek Osmanlı seçkinlerinin ideallerine ihanet ediyordu. Ölümünden sonra yerine gelen Damat İbrahim Paşa'nın adalet ve kanun düzenini yeniden kuracağına duyduğu inancı anlatan bir kutlama mektubu yazan Âlî, İbrahim Paşa ile ilişkilerini geliştirmiştir. Âlî'nin umutlarını yeşerten bir diğer olay ise Anadolu tasavvuf geleneğine duyduğu derin ilginin tekrar canlanmasıdır. Kayseri yolu üzerinde olan Anadolu'nun sevilen evliyalarından biri olan Hacı Bektaş-i Veli'yi ziyaret ederek kendisinin padişaha yakın bir makama getirilmesini sağlaması için ona dua etmiştir. Fakat sonuçta Damat İbrahim Paşa'dan hiçbir yardım göremeyen Mustafa Âlî, 1596 yılının yaz sonu veya sonbahar başlarında ikinci kez Kayseri sancak beyliğinden alınmıştır (Fleischer, 2021, s.255-263).

Aşağıdaki beytinde türbesi Kayseri/ Hacılar'da bulunan evliya Hasandede türbesini ziyaret eden Âlî, Hasandede'den kendisini korumasını istemektedir.

Bir gerçek er Hasan Dede'sin Kayseriyye'de
Oğluñ gibi gözet beni her demde sen baba(G- 33/2)

Hasandede, sen Kayseri'de gerçek bir ermişsin. Oğlun gibi sen de her zaman beni koru baba!

Kaynakların belirttiğine göre Hasan Dede Türbesini ziyaret edenler, burada bulunan bir taş üzerinde kurban keserek, türbenin yakınında bulunan ağaçlara çaput bağlayıp mum yakmaktadırlar. Çeşitli rivayetlere göre Hz. Ali'nin, Peygamberin, Cebrail'in veya Hızır'ın atının ayak izi olduğuna inanılan türbedeki bir taş üzerinde bulunan oyuğa yanlarında getirdikleri çorbayı dökerek içtikleri söylenmektedir (Durdu, 2003, s.2-3).

“Der-ḥāl-i ‘İmāret-i Kayseriyye Güfte Şud (Sene 1004)” başlıklı gazelinde Âlî, *“ Kayseri sancağı bana verilse yakışır çünkü Kayseri hem saray hem de mutluluk ocağıymış”* diyerek Kayseri sancak beyliği görevini istemektedir.

Çü kaşr-ı Kayser imiş hem sa‘âdet ocağı
Virilse baña revā Kayseriyye şancağı (G- 1457/1)

“Kıṭ‘a Der-ḥasb-i ḥāl-i ‘Âlî Beg” başlıklı kt'a'dan alınan beyitte Âlî, *“ Kayseri'nin eski halinde/ geçmişte Âlî, (buraya) iki kez sancak beyi oldu”* diyerek daha önce kendisinin burada görev aldığından bahsetmektedir.

Şābıkā Kayseriyye'de ‘Âlî
İki nevbet ki oldı mîr-livā (Kt- 4/2)

*

1596 yılı içerisinde iki kez Kayseri'ye sancakbeyi olarak atanan Âlî, burada görevini ifa etmesi dışında burada bulunan Hasandede türbesini ziyaret ederek dededen kendisini korumasını isteyerek dua etmiş. Nevşehir'de ise Hacı Bektaş-i Veli'yi ederek kendisinin padişaha yakın bir makama getirilmesini sağlaması için ona dua etmiştir. Âlî'nin divanında da bu durumları anlatan beyitlere tanık olmaktadır.

2.21. CİDDE

Kaynaklarda “kıyı, sahil; yol” gibi mânalara gelen “Cüdde” şeklinde geçen fakat halk dilinde daha çok Cidde şeklinde anılan bu şehir, bugün Suudi Arabistan’ın Riyad’dan sonra ikinci büyük şehri olup Mekke’ye 70, Medine’ye 420 km mesafede yer almaktadır (Bilge, 1993,s.523). Mekke’nin yiyecek maddeleri Mısır’dan Cidde aracılığıyla sağlandığı için şehir Halife Osman zamanında bir bakıma Mısır’a bağlı olmuştur. Kızıldeniz kenarında bir liman şehri olan Cidde, bugün Suudi Arabistan’ın Hicaz bölgesinde yer almaktadır (Tuğlacı, 1985, s.336). Cidde, edebiyatımızda şehir ismi olarak geçmesinin yanı sıra Mekke, Medine ve Kâbe ile ilişkili olarak da kullanılmaktadır.

2.21.1. Âlî’de Cidde

Âlî, Temmuz 1599 sonlarında –ömründe ikinci kez- Kahire’ye geldiğinde Cidde yönetimi ve eminliğine atanma emri onaylanmıştı fakat o Cidde’ye gitmek için acele etmemiş, beş ay Mısır’da kalarak 1599’un Kahire’si ile 1568 Kahire’sini karşılaştırmıştır. Cidde’de göreve başlamadan önce hacca gitmek isteyen Âlî, 1599 kış başında Kahire’den ayrılmış, Aralık 1599’da Cidde’ye ulaşmıştır. Sonunda geri çağrılmadan bir görevi devralmanın mutluluğunu yaşayan Mustafa Âlî’nin son divanında bir gazelinde Sultan Mehmet’e Cidde’den gönderilen bir teşekkür şiiri yer almaktadır. Daha Cidde’ye ulaşmadan hacca gitme niyetinde olan Âlî, şehre ulaştıktan birkaç ay sonra Mekke’ye doğru yola çıkmıştır (Fleischer, 2021, s.283-288).

Aşağıda yer alan kıt’ada tecrid sanatına başvurarak kendisine seslenen Âlî, yıllarca süren işsizliğine ve düş kırıklıklarına son veren Cidde eminliği görevi ve bu görevin sağladığı hacca gitme olanağından duyduğu mutluluğu dile getirmektedir.

Cidd ü cehd ile Cidde’ye düşegör
Ka’betu’llâh’a kendüñ eyle qarîn(Kt- 65/4)

Çalışma ve gayretle Cidde’ye git. Kâbe’ye kendini yakın eyle.

Ḥāk-i reh-i belde-i emînem
Der-Cidde emîr ü hem emînem (Kt- 128/2)

Güvenli beldenin yolunun toprağıyım. Cidde kapısının başkanı ve aynı zamanda eminiyim.

Âli burada kendisini ve görevindeki başarısını överek kendi makamını, konumunu belirtmektedir.

Âlî, aşağıda yer alan kıt’asında Âlî, Hz. Havva’nın yeryüzünde indiği yer olarak Cidde’yi göstererek “*Müslümanın büyük validesi Havva ki, eski inilen yer ona Cidde’dir*” demektedir.

Cedde-i Müslimîn Havvâ kim

Cidde’dür aña mehbî-i dîrîn(Kt- 65/2)

*

Suudi Arabistan’ın bir şehri olan Cidde, Âlî’nin divanında nihayet geri çağrılmadan bir görevi üstlendiği, düş kırıklıklarının son bulduğu şehir olması yanı sıra hacca gitme arzusunda olan kendisi için bu Cidde eminliği görevinin iyi bir fırsat olması yönüyle geçmektedir Ayrıca Hz. Havva’nın yeryüzüne indiği yer olarak anılmaktadır.

2.22. MEKKE

Arap yarımadasının kuzeyinde Batnimekke (Bekke) adı verilen bir vadi üzerinde kurulan bu şehrin merkezinde bulunan Kâbe, müslümanların kiblesidir. İslâm coğrafyacılara göre merkezinde Kâbe’nin yer aldığı dünya, daire şeklindedir ve yeryüzündeki ülkelerin her biri Kâbe’nin bir cephesine baktığı için Kâbe’nin etrafında gerçekleşen tavaf dünyanın kendi etrafında dönüşünü temsil etmektedir(Makrîzî’den akt. Bozkurt ve Küçükaşçı, 2003, s.555). İslam dünyasının merkezi ve peygamberimizin doğduğu yer olması sebebiyle kutsal bir şehir olan Mekke; tarih boyunca Emevîler, Abbasîler, Eyyübîler, Memlûkler ve Osmanlı İmparatorluğu gibi birçok devletin yönetiminde bulunmuştur (Tuğlacı, 1985, s.373).

Şehir, rivayete göre İ.Ö. 2000’li yılların başında yaşadığı düşünülen Hz. İbrahim’in karısı Hz. Hacer’le, oğlu İsmail tarafından kurulmuştur (Lekesiz, 2009, s.221). Batlamyus’un II. yüzyıla ait *Coğrafya* adlı eserinde bu şehrin adı *Macoraba* şeklinde geçmektedir. Fakat bu tarihten önce Mekke’nin diğer bir ismi olan Bekke’nin Ahd-i Atîk’te ve çevirilerde geçtiği görülmektedir (Nu’mânî’den akt. Bozkurt ve Küçükaşçı, 2003, s.555). Sebe ve Habeş dilinde “mukaddes ibadet mahalli, tapınak” gibi anlamlara gelen Macoraba, Arapça **kurb** kökünden **makreb** (kurban yeri, mihrap, mukaddes yer) kelimesine dayanmaktadır (Küçükaşçı’dan akt. Bozkurt, 2003, s.555-556). Kutsallığı ve Kâbe’ye bağlı olarak düzenlenen merasimler nedeniyle şehre “salâh, bâsse, bessâse, el-besâse, nâsse, el-beledü’l-harâm, el-mescidü’l-harâm, arş (arış), kadîs, kâdisse,

makdese, kûsî, harem, berrâ, mu'tiše, ratec, ümmü rahm, ümmü'r-rahmân, ümmü zahm, ümmü subh, bûsâk, re's, nâbiye, beniyye, Bathâ" gibi isimler de verilmiştir (Fâkihî ve İbn Zahîre'den akt. Bozkurt ve Küçükaşçı, 2003, s.556). Büyük, ulu anlamında Arapça bir kelime olan "muazzama", onurlandırılmış, kendisine kerem ikram edilmiş anlamlarındaki "mükerreme", şereflendirilmiş, şerefli anlamlarındaki "müşerreffe" Mekke için kullanılan unvanlardır (Aydın, 2017, s.49-50). Mekke, edebiyatımızda Hz. Peygamber'in doğum yeri, Kâbe'nin bulunduğu, hac ibadeti için gidilmesi gereken şehir olarak geçmektedir (Yeniterzi, 2010, s.322).

2.22.1. Âlî'de Mekke

1599 Temmuz-Ağustos'ta Cidde emirliği ve hac ziyareti nedeniyle Cidde'ye gelen Âlî, burada bir iki ay kalarak Mekke'ye gelmiştir. "Mevâ'idü'n- Nefâis" adlı eserini burada tamamlayan Âlî, Kâbe'yi ziyaret ettiğini yazmış olmasına rağmen hacı olduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur. Emekliliğini istemek için yazdığı, manzum mektuptan kendisinin hasta olduğu anlaşıldığı için hac mevsimini beklerken hastalanıp vefat ettiği düşünülmektedir (Şeker, 1997, s. 15-16).

Mustafa Âlî, "Kaşîde-i Sûriyye Berây-ı Hazret-i Şeh-zâde" adlı kasidesinden alınan aşağıdaki beyitte " Kutsal Mekke'yi soylu kudretinle şerefli kıl, yolum çok çalışarak senin kapında huzur bulsun" diyerek şehzadeyi övmektedir.

Şerîf-i Mekke'yi hükm-i şerîfüñle müşerref kıl
Şafâ bulsun kapuñda kıblem idüp sa'y-ı mevfûrı (K- 38/35)

"Kaşîde-i 'ıdiyye-i Feşâhat-edâ Der-maħmidet-i Aħmed Paşa bin İskender Paşa" adlı kasideden alınan aşağıdaki beyitte Âlî, Halep beylerbeyliğine yeni atanan Çerkez İskender Paşa'nın oğlu Ahmet Paşa'yı övmektedir.

Beyt-i Ma'mûr sözüñ Ka'be-i 'irfân hünerüñ
Sen daħı Mekke gibi eyle libâsuñ tecdîd (K- 48/22)

Sözün Beyt-i Ma'mûr (Kâbe), hünerin anlayışın zirvesidir. Sen de Mekke gibi elbiseni yenile.

Zümre zümre fuğarâ Ka'be-i dergâha revân
Fi'l-meşel Mekke'ye 'azm idici huccâc oldu (Kt- 103/2)

Fakirler, grup grup Kâbe'ye gittiler. (Bu durum) Mekke'ye giden hacılar gibi oldu.

“*Velehu Kıt'a Der-i lām-ı Ahvāl-i Mülk-i Rūm*” adlı yukarıdaki kıtanın genelinde Âlî, Rum ülkesinin halini, adaletsizliği anlatarak bürokrasiyi eleştirmektedir.

Ya baña artıcağ teğā'üd vir

İdeyin Mekke toprağında karar (Kt- 184/15)

Ya bana emeklilik ver ya da ben Mekke toprağında kalayım.

Âlî, bu kıtada iyi bir akçe karşılığında padişahın emekliliğini istemektedir. Aksi durumda ise Mekke'de kalmak istediğini belirtmektedir.

*

Cidde emirliği görevine atanan Âlî, atandığı bu şehre gelip iki ay kaldıktan sonra hac ziyareti yapmak amacıyla Mekke'ye gitmiştir. Âlî'nin divanında Mekke, şehzadenin soylu kudretiyle şerefli kıldığı ülke olarak geçerken bir beyitte Ahmet Paşa'nın sözünün Kâbe gibi kutsal olduğunu, Mekke'de bulunan Kâbe'nin örtüsünün değiştiği gibi Paşa'nın da kıyafetini değiştirmesini söylemektedir. Başka bir beyitte Anadolu'daki fakir insanları, hac için Mekke'ye giden topluluklara benzeten Âlî, son beytinde ise padişahın kendisini emekli etmesini aksi takdirde Mekke'de kalacağını belirtmektedir.

SONUÇ

İnsanlar arası ilişkinin ilk ve en alt düzeyini oluşturan şehirler, toplumların inancının, kültürünün, yaşayışlarının, gelenek ve göreneklerinin bir yansımasıdır. Çalışmada ilk olarak ülke/şehir kavramının tanımı açıklanmış, Türk ve İslam kültüründe ülke ve şehirlerin önemi, şehirleşmenin tarihi anlatılarak divan şiirinden Cumhuriyet şiirine ülke ve şehirlerin edebiyatımızda kullanımı incelenmiştir. Sonrasında divan şiirinden cumhuriyet şiirine ülke/ şehir ve şair ilişkisi açıklanmıştır.

Tezin birinci bölümünü Gelibolulu Mustafa Âlî'nin hayatı ve eserleri oluşturmaktadır. Bu bölümde tarihçi, edebiyatçı ve seyyah olmak üzere üç farklı kimliğe sahip olan Âlî'nin hayatı boyunca bulunduğu ülke/ şehirlerle ve yazdığı elliye yakın eseriyle yaklaşık 60 yıllık ömrünü çok üretken geçirdiğini görmekteyiz.

İkinci bölüm incelemenin temel konusu olan Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı'nda ülke ve şehirlerdir. Çalışmamızda Mustafa Âlî'nin bizzat gittiği ülke ve şehirler temel alınarak Âlî'nin hayatına paralel şekilde sıralama yapılmıştır. Divan üzerinde yapılan ülke ve şehir incelemeleri; adı geçen ülke/ şehir ve bu ülke/şehrin dîvân şiirinde kullanımı, Mustafa Âlî'nin dîvânında ülke/ şehir şeklinde iki alt başlıkla incelenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir memuru ve bürokratu olan Âlî, Gelibolu'da dünyaya gelmiş ve divanında burayı dünya ülkelerinin yüz suyu şeklinde överek Gelibolu'da dinî-tasavvufî bir otorite olarak kabul edilen Yazıcıoğlu Mehmet Efendi'ye değinmiştir.

Âlî'nin 1567'de Yemen seferinde Lala Mustafa Paşa'ya divan kâtibi olması ve tarihçi kişiliği nedeniyle divânında bu ülke daha çok Yemen ülkesi şeklinde geçmektedir. “Yemen” in ülke olarak anıldığı beyitlerde Âlî, Özdemiroğlu Osman Paşa'yı överek fetih için iyi dileklerde bulunurken Sinan Paşa'yı yaşanan bu olaydan – Yemen Seferi fiyaskosu- ötürü yermektedir. Bunun yanı sıra Yemen ülkesi, az da olsa birkaç beyitte divan edebiyatındaki kullanımıyla da yer almaktadır. Yemen akiki ile birlikte anılarak aşkın kanlı gözyaşları ve sevgilinin dudağı ile ilişkili olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bir beyitte meşhur âlim Yemenli Şeyh San'ân'la ilişkili şekilde kullanılmaktadır.

Âlî'nin Yemen seferi hazırlıkları için gittiği Mısır/ Kahire, Âlî'nin divanında kerem nehri olması, kutsallığı, mübarek bir nehir olmasıyla bilinen Nil nehriyle ilişkili olarak kullanılmıştır.

Sevgilinin güzelliğini ve kendisinin hayat serüvenini Hz. Yusuf'a benzeten şair, güzelliği, Züleyha ile aşkı, zindana atılması ve sonrasında Mısır'a sultan olması yönüyle Mısır'ı, Hz. Yusuf ile ilişkili olarak en iyi şeker kamışlarının Mısır'da yetişmesi nedeniyle Mısır'ı, şeker kamışıyla beraber kullanmıştır. Kelimenin "ülke" anlamından yararlanarak tevriyeli şekilde Aşkın Mısır'ı/ülkesi, Mısır-ı Visal/ Kavuşma Ülkesi/ Melahat Mısır'ı / Güzellik Ülkesi şeklinde de kullanmıştır. Bu kullanımlar Mısır'ın divan edebiyatımızda yer aldığı şekilde kullanıma örnektir. Fakat Âlî divanında çoğunlukla Mısır'ı, "Mısır Ülkesi" şeklinde kullanarak bürokrasi eleştirisiyle; adam kayırma/ iltimasın çok ileri safhada olduğunu, yüksek mevkili konumlara gerçekten hak eden, bilgili, deneyimli kişiler yerine bilgisiz, acemi kişilerin getirildiğini, adam kayırma/ iltimasın çok ileri safhada olduğunu, otuz-kırk kadar sancak beyi içinde padişahın saygıdeğer sarayından çıkma kişilerin çok az olduğunu belirtildiği ülke olarak anılmaktadır.

Yemen seferi sonrası "şehzadeler sancağı" olarak bilinen Manisa'ya gelen Âlî, eserleri ve edebî yeteneğiyle şehzade ve padişahın takdirini kazanarak zedelenen mesleki hayatını burada yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Bunun neticesinde Bosna Beylerbeyi Ferhat Paşa'ya divan kâtibi olan Âlî, burada geçirdiği yedi-sekiz yıl boyunca hem kalemiyle hem de kılıcıyla iyi hizmet etmiştir.

Osmanlı'nın Anadolu ve Rumeli'deki öz topraklarını ifade eden ve edebiyatımızda beyazlık, parlaklık, gündüz gibi unsurlarla ele alınarak sevgilinin beyaz yüzü için kullanılan genellikle Habeş ve Zenci ile karşılaştırılan Rûm kelimesi, Âlî'nin divanında bu yönüyle yer almayarak Tüm Osmanlı Ülkesi, Anadolu, Rûm ülkesi ve Rumeli şeklinde geçmiştir. Rûm ülkesinde adaletin yerini zulmün, haksızlığın aldığını anlatarak dönemi çeşitli açılarla değerlendiren Âlî, kendisinin değerinin bilinmediğinden bahsederek Horasan, Kum, Gence ve Rey'in nükte değerlendireninin kendisi olduğunu söylemiş, ayrıca tasavvufa duyduğu derin ilgi ve bağlılık nedeniyle büyük evliya Hacı Bektâş Veli'ye değinmiştir.

Sultan III. Murat'ın tahta çıkmasının ardından Azerbaycan, Gürcistan ve Şirvan yöresine başkomutan olarak görevlendirilen Lala Mustafa Paşa'ya münşi olan Âlî'nin divanında bu ülkeler Şirvan fethi ve bu fetihteki başarılarından dolayı Sultan Murat ve Özdemiroğlu Osman Paşa ile ilişkili olarak, Şirvan seferi sonrasında buraya atanan kişiler hakkında görüşleriyle yer almaktadır. Bu durum ve Gürcistan/ Tiflis tarihini ve hükümdarlarını araştırarak yirmi yıl sonra *Künhü'l-Ahbar*'da bu çalışmalarına yer vermesi Âlî'nin tarihçi kimliğini göstermektedir.

Kısa bir süre sonra Şam beylerbeyliğine atanan Lala Mustafa Paşa'yla birlikte oraya giderek beş yıl onunla Şam'da kalan, Paşa'nın hem divan hem de sır kâtipliğini yapan Âlî'nin divanında Şam

şehri, daha çok Lala Mustafa Paşa'yı övmesi ve Şam ehli ile ilişkili olarak geçmektedir. Ayrıca Şam/Dımaşki şehri; göğün mavisini, cennetleri gibi güzellikleriyle, Şam ve Halep'te üretilen meşhur ipek kumaşı ve keskinliğiyle meşhur olan Dımaşki kılıcı ve kelimenin “gece” anlamından yararlanılarak sevgilinin siyah saçlarıyla ilişkili olarak edebiyatımızda kullanıldığı şekilde de yer almaktadır. Bu şehrin Âlî için bir diğer önemi Kınalızade Âli Çelebi'nin bilgisinden yararlanarak edebi anlamda onun çırağı olmasıdır. Bu süreçte Paşa ile İran seferine giden Âlî'nin divanında bu ülkenin geçtiği beyitlerde Sultan Murat, Sultan Mehmet ve Sultan Selim, vezir İbrahim Paşa, İskender Paşa'yı övmüş. Acem kelimesini ise “acemi, bilgisiz” anlamında kullanırken, bir başka beyitte sevgilinin davranışının *acemi/yabancı* olarak nitelendirmiş, bir beyitte ise “kavim” anlamında kullanmıştır.

Âlî, Şirvan'ın fethinden sonra Halep tımar defterdarlığı görevine atanmıştır. 1578'de Halep'te Lala Mustafa Paşa'ya divan kâtibi, 1581-83 yılları arasında Halep Tımar Defterdarı olarak ömründe iki kez Halep'te bulunan Âlî'nin divanında Halep, orada uzun süre kalmanın ve görevinin kendi nezdinde değersiz olduğu, kendisinin daha iyi mevkileri hak ettiği düşüncesiyle devrin ileri gelen kişisi Osman Paşa'dan iyi bir devlet görevi (Halep beylerbeyliği) üstlenmek istenilen yer, devlet görevlerine cahil, alanında uzman olmayan kişilerin geldiği, rüşvetin arttığı şehir olarak geçmektedir. Edebiyatımızda güzelliği, kumaşları ve burada yapılan kalkanlarıyla anılan bu şehir, Âlî'nin divanında bu özellikleriyle yer almamıştır.

Âlî, Halep'te görev aldığı bu süreçte Halep ve diyar-ı Arap askerleriyle birlikte Van sınır boyuna gitmiştir. Bu nedenle Âlî'nin divanında Van, sınırdaki savaşta başarısından dolayı İskender Paşa ve kendisinin oradaki göreviyle ilişkili olarak geçmektedir. Halep'te kaleme aldığı *Câmiu'l-buhûr der Mecâlis-i Sûr* ile *Nusretnâme adlı* eseri padişaha sunarak daha üst bir görev almak isteyen Âlî, Halep'ten İstanbul'a gelmiş fakat isteğine erişemediği gibi Halep'teki görevinden de alınmıştır.

İki yıl aradan sonra Bağdat mal defterdarlığına atanmış. Irak'ın başkenti, kültür ve ilim merkezi olan bu şehir, “Bağdat/Sulh ve selâmet şehri olması nedeniyle Dârü's-Selâm/ Birçok velinin türbesini barındırması sebebiyle Burc-u Evliyâ(Evliyalar Kalesi)/ dâd kelimesinin “adalet” manasından hareketle Bağ-dâd/ Bağdat kumaşı/ *Âşika Bağdat sorulmaz/irak değil atasözü* gibi edebiyatımızda yer aldığı şekillerde kullanılmasının yanı sıra 16.yüzyılda yönetim ve bürokraside yaşanan sıkıntıları, bu sıkıntıların Âlî'nin hayatına yansımalarını, -Âlî, Bağdat'ta görev istemiş, göreve getirildiği takdirde orayı adalet bahçesi yapacağını vaat etmiş fakat Âlî'nin bu görev isteği gerçekleşmemiştir- görmekteyiz. Âlî'nin divanında Irak'ın hem hatırı sayılır kişilerden yeni

görevler istediği hem de Irak-ı Arap'da mevki makam isteğinin, dünyanın geçici olduğunun vurgulandığı yer olarak geçmesi ilginçtir.

Buradaki görevine son verilen Âlî, İstanbul'a dönüş yolunda Kerbela'da İmam Hüseyin ve diğer Kerbela şehitlerini ziyaret ederek burada bir sebil yaptırmıştır. Divanda bu şehir, çoğunlukla Hz. Hüseyin'in şehit edildiği yer olarak geçmektedir. Ayrıca Kerbelâ/ Kerb ü Belâ terkibi yani dert, sıkıntı, keder/ Sevgili-Kerbela benzetmesi yani sevgilinin âşığa zulmü, cevr ü cefası Hz. Hüseyin'in gördüğü eziyete benzetilmiştir. Hz. Hüseyin ve Ehl-i Beyt'in kanını taşıması ve göze sürme olarak çekilmesi nedeniyle Kerbelâ toprağı kutsallığıyla da Âlî'nin şiirinde edebiyatımızda yer aldığı şekliyle kullanılmıştır.

İstanbul'a gelen Âlî, üç- dört yıl hiçbir görev almamıştır. İstanbul, Âlî'nin divanında hem edebiyatımızda söz konusu olan özellikleri - aşk ateşiyle yanan âşğın yangını, İstanbul'un yanan yerlerindeki yağmaya; âşğın gözyaşları ise İstanbul/Akıntıburnu'na benzetilmiştir- hem de bürokrasi eleştirisiyle yer almıştır. Eğlence merkezleri, tarihte yaşanan veba salgını, ekonomik sıkıntı, devlet bürokrasisi ve meşhur İstanbul yangınlarıyla söz konusu olmuştur.

1589'da Sivas defterdarlığına tayin edilen Âlî, kısa sürede bu görevden de alınmış 1592'de doğduğu yer olan Gelibolu'ya giden Âlî, Ekim (1592)'de burada Defteremini olmuştur. Ocak 1595'te ikinci defa yeniçeri kâtibi olan Âlî, III. Mehmed'in İstanbul'da tahta çıkmasının ardından devrin diğer şairleri gibi padişaha kasideler sunmuştur. Padişah'ın Âlî'ye istediği takdirde iki yüz bin akçayla emekli olabileceğini söylemesine karşılık Âlî, *Künhü'l-Ahbâr* adlı eserini yazdığını ve eseri için en uygun kaynakların Mısır'da olduğunu söyleyerek kendisine Mısır defterdarlığı görevinin verilmesini istemiştir. Padişah olumsuz bir cevap vermemesine rağmen saray entrikaları yüzünden Âlî'nin bu isteği gerçekleşmemiş, bunun yerine kendisine Sivas defterdarlığı ve Amasya sancak beyliği görevi verilmiştir.

Bir dönem Osmanlı İmparatorluğuna başkentlik yapan ve edebiyatımızda çoğunlukla tarihi olaylar, savaşlarla ilişkili olarak ve Ferhad ile Şirin hadisesinin yaşandığı şehir olarak geçen Amasya, Âlî'nin divanında bu özellikleriyle yer almamıştır. Bu şehir Âlî'de şehrin güzellikleriyle, kendisinin görevdeki ve edebiyattaki başarısını anlatarak sancak beyliği görevinin kendisine güç verdiğini belirttiği, bu makamı daha üst düzeylere taşımak istediğini söylediği tarihi, siyasi, politik nedenlerle anılmaktadır. Şair bir müseddesinde ise Amasya'da bulunan Gümüşioğlu Tekkesi'ne değinmektedir.

Bu görevin ardından Kayseri sancak beyliğine atanan Âlî, için bu şehrin önemi Anadolu tasavvuf geleneğine duyduğu derin ilginin burada tekrar canlanmasıdır. Bunun sebebi ise Hasandede türbesinin burada bulunması ve Kayseri yolu üzerinde Nevşehir’de Hacı Bektaş-i Veli türbesinin yer almasıdır. Mustafa Âlî, Hasandede türbesini ziyaret ederek dededen kendisini korumasını isteyerek dua etmiş. Nevşehir’de ise Hacı Bektaş-i Veli’yi ederek kendisinin padişaha yakın bir makama getirilmesini sağlaması için ona dua etmiştir.

Kayseri sancak beyliği görevinden alınan Âlî, 1599 Temmuz-Ağustos’ta Cidde emirliği ve hac ziyareti nedeniyle ömründe ikinci kez Kahire’ye gelmiş, beş ay burada kalmış, Aralık 1599’da Cidde’ye ulaşmıştır.

Edebiyatımızda şehir ismi olarak geçmesinin yanı sıra Mekke, Medine ve Kâbe ile ilişkili olarak kullanılan Cidde, Âlî’nin divanında Kâbe ve Mekke’yle ilişkili olarak yer aldığı gibi Âlî’nin nihayet geri çağrılmadan bir görevi üstlendiği, düş kırıklıklarının son bulduğu ve Hz. Havva’nın yeryüzüne indiği şehir olarak geçmektedir. Cidde’de bir iki ay kalan Âlî, hacı olmak için Mekke’ye gelmiş.

Edebiyatımızda Hz. Peygamber’in doğum yeri, Kâbe’nin bulunduğu, hac ibadeti için gidilmesi gereken şehir olarak geçen Mekke, Âlî divanında şehzadenin soylu kudretiyle şerefli kıldığı, kendisinin padişahın emeklilik istediği eğer bu isteği gerçekleşmezse Mekke’de kalacağını belirttiği ülke olarak geçmektedir. Bir beyitte ise Anadolu’daki fakir insanları, hac için Mekke’ye giden topluluklara benzetmektedir. Hac mevsimini beklerken hastalanıp vefat ettiği, mezarının ise Cidde’de olduğu tahmin edilmektedir.

Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı’nda ülke/şehirlerin genel olarak kullanımı tarihçi, edebiyatçı ve seyyah kimliğiyle hem şairi, - şairin hayatını, kişiliğini, düşüncelerini- hem de dönemi yansıtmayı açısından önemlidir. Âlî’nin divanında geçen ülke/ şehirler şairin hayat görüşünün yansıması olduğu gibi tarihçi kimliğiyle Âlî, yaşadığı çağa, çağın özelliklerine, devletin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik durumu da gözler önüne sermektedir. Bu çalışma, klasik Türk şiirinde ülke ve şehirlerin sadece bir şair değil, aynı zamanda bir seyyah ve tarihçinin kaleminden bakışını yansıttığı için önemli olurken aynı zamanda divanını incelediğimiz Mustafa Âlî, bu yüzyılın şair ve edebiyatçıların bir çok farklı alanda kendilerini geliştirdiğinin de bir örneğidir.

KAYNAKÇA

- Akkan, Erdoğan. (1999). "Irak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul.
- Akün, Ömer Faruk (1989). "Âlî Mustafa Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul.
- Âlî, Gelibolulu Mustafa. (1599). *Hâlâtü'l- Kahire Mine'l- Adâti'z- Zahire*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Atalay, Mehmet (2013). "Zahîr-i Fâyâyâbî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.44, İstanbul.
- Avcı, Casim. (2008). "Rum", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul.
- Aybet, N. (1989), *Fuzûlî Dîvânı'nda Maddî Kültür*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aydın, Abdullah (2017). "Şair Tezkirelerine Göre Osmanlı'nın Unvanlı Şehirleri", *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Yıl 3, Sayı 7, s. 35 – 56.
- Aydın, Mustafa (2010). "Şirvan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.39. İstanbul.
- Aydın, Tolga. (2019). "Amasya Tekkeleri", Uludağ Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Batıslam, H. Dilek (2011). "Divan Şairinin Benzetme Dünyasında Mısır ve Nil", *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter 2011, p. 203-210.
- Bayram, Yavuz, (2007). "Divan Şiirinde Tarımsal Ürünler", Gazi Üniversitesi, *Gazi Eğitim Fakültesi, Özel Sayı*, Ankara, s.81-96.
- Bilge, Mustafa. L. (1993). "Cidde", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul.
- Bozkurt, Nebi (2002). "Kılıç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara.
- Bozkurt, Nebi; Küçükbaşçı, Mustafa (2003). "Mekke", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara.
- Buniyatov, Ziya Musa (1991). " Azerbaycan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul.
- Büyük Türk Klasikleri Ansiklopedisi* (1986). " Âlî ", C.4, s.73, İstanbul, Ötüken-Söğüt Yayınları.
- Cansever, Turgut. (2010). *İslâm 'da Şehir ve Mimari*. İstanbul, Timaş Yayınları.
- Çelikan, Serkan (2020). "Hz. Peygamber'in Yahudi Bir Kadın Tarafından Zehirlenmesi Hadisesi Hakkındaki Rivayetler ve Kur'an Dışı Vahiyle İlgisi", *Dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, C.8, Sayı:2, sayfa 401-421.
- Çerçi, Faris (2014). "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin III. Murat Dönemi Yönetim Hataları Konusundaki Bazı Görüşleri", *Gelibolulu Mustafa Âlî Çalıştayı Bildirileri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çiçek, Kemal (2007). "Osman Paşa, Özdemiroğlu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul.
- Doğaner, Suna (2004). "Mısır", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, Ankara.

- Durdu, Aydın (2003). “*Hacılar’da (Kayseri) Bulunan Türbe (Yatır) ve Kutsal Sayılan Mevkilerin Etnolojik/ Sosyolojik İncelemesi*”.
- Dursun, Davut (1996). “Gürcistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul.
- Ed-Dûrî, Abdülazîz. (1991). “Bağdat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul.
- Emecen, Feridun (1992). “Bosna”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul.
- Emecen, Feridun (1996). “Gelibolu”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul.
- Emecen, Feridun (2003). “Manisa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, Ankara.
- Emecen, Feridun (2007). “Osmanlılar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul.
- Emecen, Feridun; İlhan, Şahin. (1991). “Amasya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul.
- Ertaş, Kasım (2013). “Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Hayatı ve Eserleri”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6 Issue 3, p. 191-211.
- Fleischer, Cornell. H (2021). *Osmanlı İmparatorluğu ’nda Aydın ve Bürokrat Tarihçi Mustafa Âli*, Ankara, Doğu Batı Yayınları.
- Gökyay, Orhan Şaik(sadeleştiren) (1984). *Hâlâtü’l- Kahire Mine’l- Adâti’z- Zahire*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İnalcık, Halil (2001). “İstanbul”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.23, İstanbul.
- İnalcık, Halil. (2008). “Rumeli”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul.
- İpşirli, Mehmet (2022). “Kayseri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara.
- İsen, Mustafa. (1988). *Gelibolulu Mustafa Âli*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İsen, Mustafa (2018). *XVI. Yüzyıl Türk Edebiyatı*, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Kahraman, Seyit Ali -Dağlı, Yücel-Dankoff, Robert (2007). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî-X.Kitap, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini*, İstanbul: YKY.
- Karadavut, Nilüfer. (2020). Bâkî ve Nedîm Dîvânı’nda İstanbul Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 2(3), 460-480.
- Karaismailoğlu, Adnan (1988). “Acem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul.
- Kartal, Ahmet (1997). “Klasik Türk Edebiyatında “Lâle””, *Bilig-4/Kış*.
- Kılıç, Orhan (2012). “Van”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul.
- Köse, Fatih (2019). “1756 İstanbul Yangını”, *Mevzu- sosyal bilimler dergisi / journal of social sciences*, Sayı:2, s.191-213.

- Kufacı, Osman. (2019). “Coğrafyanın Bâkî Divânına Aksi: Şehir Adları”, *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı 78, Sy. 377-424.
- Kurnaz, Cemal. (2012). *Hayâlî Bey Divanının Tahlili*, Ankara, Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Kurt, Halil (2013). “Yemen”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C.43.
- Kurtuluş, Rıza (2022). “Kerbelâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri (1999). “Irak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. (2010). “Şehir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul.
- Kütükoğlu, Bekir (1989). “Âlî Mustafa Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul.
- Lekesiz, Ömer (2009). “Mekke ve Medine: Allah’ın ve Peygamberin Şehirleri”, *Hece Dergisi - Sayı 150/151/152 (Özel Sayı 18)*.
- Narlı, Mehmet. (2009). Şiir ve Şehir (Divan Şiirinden Cumhuriyet Şiirine), *Hece Dergisi, Şehirlerin Dili Özel Sayısı-Ciltli*.
- Nurdoğan, Muhammet. (2009). “Divan Şiirinde Şehir Kültürü”, *Hece Dergisi*, 2009-3 .
- Nutku, Özdemir (1994). “Düğün”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul.
- Onay, Ahmet Talât (2013). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Ankara, Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Öz, Mustafa (2022). “Kerbelâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2010). “Şeref Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul.
- Özgül, Vedat (2020). “19. Yüzyıl Rumeli Yakası Yalularında Mimari Üsluplar ve Korunmuşluk Analizleri”, Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Pala, İskender. (1999). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Pekyürek, H. Emre (2007). *Bâkî Divânında Maddî Kültür*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Tokat.
- Raymond, André (2001). “Kahire”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul.
- Seyyid, Eymen Fuâd (2007). “Nil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul.
- Şahin, Haşim (2010). “Şücâüddin Velî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul.
- Şahin, İlhan (2010). “Şehir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul.
- Şahin, İlhan. (2020). “İl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. EK-1, Ankara.
- Şeker, Mehmet. (1997). *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâ'idü'n- Nefâis Fî-kavâ'idi'l- Mecâlis*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Şemseddin, Sami (1894). *Kâmûsu'l-a'lâm: Tarih ve Coğrafya Lügati*, C. IV, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Tanrıkorur, Cinuçen (1988). "Acem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 321-322.
- Taşdelen, İshak (2008). "*Peygamber Kıssalarının Klasik Türk Şiirine Yansımaları*", Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.
- Tokmak, A.Naci (1996). "Hâcû-yi Kirmânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul.
- Tomar, Cengiz (2010). "Şam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul.
- Tomar, Cengiz. (2013). "Yemen", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul.
- Topal, Ahmet (2012). "Klasik Türk Şiirinde Şam-ı Şerif", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 48, Erzurum, s.51-70.
- Tuğlacı, Pars (1985). *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Turna, Nalan (2011). "İstanbul'un Veba İle İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies Of The Ottoman Domain*, C.1, Sayı 1, İstanbul.
- Uludağ, Süleyman (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Kabalcı Yayınları.
- Uzun, Mustafa İsmet (2013). "Yazıcıoğlu Mehmet Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul.
- Uzun, Mustafa İsmet (2022). "Kerbela", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara.
- Ünal, İ. Hakkı (2000). "Şehirlerin Faziletiyle İlgili Uydurma Hadisler ve Hayru'l-Buldan Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 41, Ankara, s. 74-77.
- Üzüm, İlyas. (2002). "Kızılbaş", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara.
- Yeniterzi, Emine (2010). "Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume: 3, Issue: 15, *Klasik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı* -Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı.
- Yıldırım, Nimet (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul, Kabalcı Yayınları.
- Zülfe, Ömer (2020). "Kemâl Paşa-zâde'nin Āh-nāme'si", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, s.391-399.